

**ΑΝΩΤΑΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΠΕΙΡΑΙΑ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ**

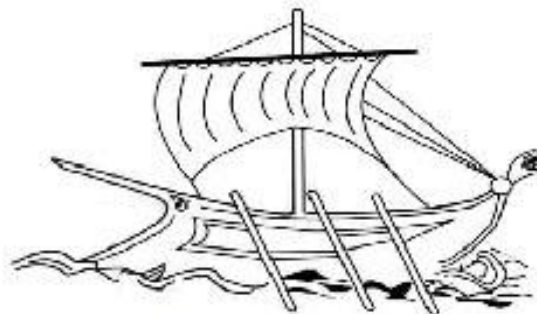
ΤΜΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«Διοίκηση Εκπαιδευτικών μονάδων»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η Μη Λεκτική Επικοινωνία των Εκπαιδευτών με Προσφυγόπουλα
από τη Συρία**

Ονοματεπώνυμο φοιτητή: Ματαρέλλη Όλγα

Επιβλέπων καθηγητής: Βρεττός Ιωάννης

ΑΘΗΝΑ 2016

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Τμήματος Διοίκησης Εκπαιδευτικών Μονάδων του ΤΕΙ Πειραιά, υπό την επίβλεψη του καθηγητή κ. Ι. Βρεττού. Έναυσμα για τη συγγραφή της εργασίας ήταν τα πρόσφατα γεγονότα του πολέμου στη Συρία που επηρέασαν ένα μεγάλο μέρος της ανθρωπότητας και πιο συγκεκριμένα την ελληνική κοινωνία, που έγινε αποδέκτης ενός μεγάλου κύματος προσφύγων. Ιδιαίτερα τα νησιά του Βόρειο-Ανατολικού Αιγαίου, Μυτιλήνη, Χίος, Σάμος, λειτούργησαν ως μέσο σωτηρίας και φιλοξενίας για τους χιλιάδες πρόσφυγες που κατέφθασαν εκεί.

Προσωπικά κατάγομαι από την όμορφη Μυτιλήνη, γεννήθηκα και μεγάλωσα στο νησί της Λέσβου, στο νησί του Αλκαίου και της Σαπφούς, αλλά και του Θεόφιλου και του Ελύτη. Οι σπουδές με κράτησαν μακριά από το νησί, όπως και κάποιες προσωπικές επιλογές. Παρόλα αυτά το επισκέπτομαι τακτικά. Το περασμένο καλοκαίρι και συγκεκριμένα τον Αύγουστο του 2015 βίωσα μερικές από τις συνέπειες αυτού του άδικου, αδυσώπητου και ολέθριου πολέμου. Εκατοντάδες πρόσφυγες στοιβαγμένοι στην προκυμαία του νησιού αναζητούσαν τη σωτηρία τους. Το δράμα τους δεν έχει τέλος και οι αφίξεις συνεχίζονται ακόμη και σήμερα σε αμείωτο βαθμό. Υπάρχει όμως μεγαλύτερη οργάνωση από την πλευρά της ελληνικής κοινωνίας σε τοπικό επίπεδο για την αρτιότερη αντιμετώπιση της δυσχερούς αυτής κατάστασης.

Οι πρόσφυγες που καταφθάνουν στη Μυτιλήνη έρχονται συνοδευόμενοι από τις οικογένειές τους. Πολλά παιδιά όλων των ηλικιών είναι και αυτά θύματα της αναλγησίας και του παραλογισμού του πενταετή πολέμου στη Συρία που συνεχίζει αλύπητα. Τα παιδιά, όπως και οι γονείς τους, όταν έρχονται στο νησί, έχουν την ανάγκη να επικοινωνήσουν με τους ανθρώπους που τους προσφέρουν τη βοήθειά τους. Η γλώσσα επικοινωνίας δεν είναι κοινή. Είναι όμως κοινή η γλώσσα του σώματος, η γλώσσα της αγάπης, της αλληλεγγύης και της προσφοράς. Με αυτά μπορούν να επικοινωνήσουν και να εκφράσουν τις ανάγκες τους, παρά τις όποιες δυσκολίες υπάρχουν.

Εμπόδια κατά τη εκπόνηση της εργασίας υπήρξαν αρκετά. Το μεγαλύτερο ήταν η δυνατότητα πρόσβασης στο χώρο φιλοξενίας των οικογενειών των προσφύγων, λίγα χιλιόμετρα έξω από την πόλη της Μυτιλήνης. Απαιτείτο ειδική άδεια από τον δήμο, που καθυστέρησε λόγω των γραφειοκρατικών διαδικασιών. Ευτυχώς το εμπόδιο αυτό προσπεράστηκε και γρήγορα ξεκίνησε η συλλογή του ερευνητικού υλικού. Άλλη δυσκολία, που σχετίζεται περισσότερο με τη συναισθηματική και ανθρώπινη πλευρά της κατάστασης, ήταν το γεγονός ότι έζησα από κοντά το δράμα των προσφύγων και πήρα μία γεύση των δυσβάσταχτων προβλημάτων τους. Βίωσα τις αγωνίες τους, τους φόβους, τους κινδύνους που διατρέχουν από αρρώστιες, αλλά και την ανείπωτη ελπίδα για καλύτερη τύχη, την ανάγκη για αγκαλιά, φροντίδα και ανθρωπιά. Ανάμεσα στις σκηνές και τα καταλύματα μπορούσες να διακρίνεις παιδικά χαμόγελα ελπίδας, αλλά και ανθρώπους δυνατούς και πρόθυμους να προσφέρουν τη βοήθειά τους μέσα από έναν κοινό κώδικα επικοινωνίας, της μη λεκτικής, της γλώσσας του σώματος, του αλτρουισμού και της αγάπης.

Σε αυτό το σημείο αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά τον κύριο Ιωάννη Βρεττό, επιβλέποντα της εργασίας μου, για την ευκαιρία που μου έδωσε να ασχοληθώ με ένα τόσο ενδιαφέρον, πρωτότυπο και καινούριο αντικείμενο μιας και μελέτες σχετικές με τη μη λεκτική επικοινωνία των εκπαιδευτών με τα προσφυγόπουλα δεν έχουν ακόμα γίνει. Ήταν δική του έμπνευση το θέμα και τον ευχαριστώ θερμά για αυτό, αλλά και η συνεργασία μου μαζί του ήταν άψογη καθόλη τη διάρκεια της εκπόνησης τής εργασίας.

Η εργασία δε θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς τη συμβολή της φίλης μου Κικής Μιχαηλίδου, που εργάζεται στο χώρο φιλοξενίας των προσφύγων ως ψυχολόγος σε Μη Κυβερνητική Οργάνωση. Χάρη στη βοήθειά της ήρθα σε επαφή με τον κ. Μυρογιάννη, υπεύθυνο του χώρου, και γνώρισα πολλούς ανθρώπους που εργάζονται εκεί και δίνουν την ψυχή τους καθημερινά. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους αυτούς τους εκπαιδευτές που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα, για τον χρόνο που αφιέρωσαν, για τις εμπειρίες, τις ιδέες και τα συναισθήματα που κατέθεσαν. Ελπίζω η εργασία αυτή να συνθέτει ικανοποιητικά την πολυμορφία των απόψεων, στάσεων, ερμηνειών και παραδοχών όλων αυτών των ανθρώπων χωρίς να τις προδίδει και να τις παραποιεί. Σε κάθε περίπτωση, μέσα από αυτή την ανταλλαγή απόψεων και διάλογο νιώθω πλουσιότερη και πλήρης συναισθηματικά.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη φίλη μου Ελένη Βουγιουκαλάκη και την αδερφή μου Χαρά Ματαρέλλη για τις καίριες συμβουλές τους, αλλά και τους γονείς μου για την τεράστια υπομονή που έδειξαν τους καλοκαιρινούς μήνες, κατά τη διάρκεια διεξαγωγής του ερευνητικού μέρους της εργασίας.

Τέλος, ευχαριστώ με όλη μου την καρδιά για την αμέριστη υποστήριξη το σύζυγό μου Άλκη Παυλόπουλο και την κόρη μας Ελεάννα, γιατί χωρίς τη συμβολή τους δε θα μπορούσα να την ολοκληρώσω.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	7
Abstract	9
1 Η ΓΛΩΣΣΑ ΩΣ ΜΕΣΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	15
1.1 Επικοινωνία	15
1.2 Πώς συντελείται η Επικοινωνία;	16
1.3 Λεκτική Επικοινωνία.....	17
1.4 Μη λεκτική επικοινωνία: Ιστορική αναδρομή	19
1.5 Ορίζοντας τη μη λεκτική επικοινωνία	20
1.6 Τι είναι λοιπόν η μη λεκτική επικοινωνία;	21
1.7 Μη λεκτική συμπεριφορά	23
2 ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ-ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ.....	25
2.1 Έκφραση και μορφασμοί του προσώπου	26
2.2 Οπτική επαφή – Βλέμμα	28
2.3 Οι κινήσεις των χεριών – χειρονομίες.....	30
2.4 Στάση του σώματος.....	33
2.5 Η γεινίαση	35
2.6 Η σιωπή	36
2.7 Η φωνή	37
2.8 Η ενδυμασία.....	40
2.9 Το άγγιγμα μέσω της αφής και της σωματικής επαφής	42
3 ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	43
3.1 Διαφορές στη μη λεκτική συμπεριφορά μεταξύ των δύο φύλων	43
3.2 Πολιτιστικές διαφορές στον τρόπο επικοινωνίας.....	45
4 ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ ΣΥΡΙΑ.....	48
4.1 Ισλαμισμός	48
4.2 Συρία, θρησκεία και συμφέροντα.....	49
4.3 Λίγα λόγια για τον πόλεμο στη Συρία	50
5 ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ.....	55
5.1 Εισάγοντας το θέμα.....	55
5.2 Σκοπός της έρευνας.....	55
5.3 Ερευνητικές υποθέσεις και ερωτήματα	56
6 Η ΕΡΕΥΝΑ.....	57

6.1	Λόγος επιλογής του θέματος.....	57
6.2	Επιμέρους μεταβλητές της έρευνας.....	57
6.3	Περιγραφή των συνθηκών έρευνας.....	58
7	ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....	59
7.1	Μεθοδολογικές επιλογές	59
7.2	Το ερευνητικό εργαλείο της Παρατήρησης.....	60
7.3	Το ερευνητικό εργαλείο της Συνέντευξης.....	61
8	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΟΠΟΥΛΩΝ	62
8.1	Το δείγμα της παρατήρησης.....	62
8.2	Ανάλυση των Παρατηρήσεων	63
9	ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΩΝ.....	68
9.1	Το δείγμα-ημιδομημένες συνεντεύξεις με εκπαιδευτές	68
9.2	Παρουσίαση των ερευνητικών δεδομένων των συνεντεύξεων	68
9.3	Συνεντεύξεις εκπαιδευτών.....	69
9.4	Αναλυτική παρουσίαση – ερμηνεία των απόψεων των εκπαιδευτών	77
10	ΣΥΝΟΨΗ.....	81
10.1	Συνοψίζοντας τα δεδομένα.....	81
10.2	Διαπιστώσεις	86
10.3	Συμπεράσματα.....	87
10.4	Συνοπτικά	90
10.5	Προτάσεις.....	91
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	95
	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α.	101
	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β.....	106

Περίληψη

Οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν καθημερινά μεταξύ τους προκειμένου να επικοινωνήσουν, ανεξαρτήτως κοινωνικής, πολιτισμικής και θρησκευτικής προέλευσης. Το φαινόμενο της επικοινωνίας συνδέεται άμεσα με τη διατήρηση και την εξέλιξη της ανθρώπινης ύπαρξης. Ανταλλάσσουν μηνύματα λεκτικά σε διαπροσωπικό επίπεδο, αλλά και μιλάνε «σιωπηλά» μέσα από τη γλώσσα του σώματος. Χρησιμοποιούν μια οικουμενική γλώσσα, που παρά τις ιδιαιτερότητες και δυσκολίες στην κατανόησή της, ενώνει τους λαούς και συμβάλλει στην αρμονική συναισθηματική σύμπνοιά τους. Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις που η επικοινωνία καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη λόγω απουσίας κοινού λεκτικού κώδικα και στηρίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό στα μη λεκτικά σήματα.

Με αφορμή τον πρόσφατο πόλεμο στη γειτονική Συρία που μαίνεται τα τελευταία 5 χρόνια και έχει ως αποτέλεσμα την εισροή χιλιάδων μεταναστών στη χώρα μας και ιδιαίτερα στα νησιά του Β.Α. Αιγαίου, εκπονήθηκε η παρούσα διπλωματική. Σκοπός ήταν να διερευνηθεί αν υπάρχει μη λεκτική επικοινωνία μεταξύ των εκπαιδευτών και των σύριων προσφυγόπουλων που εγκαταστάθηκαν προσωρινά σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Μυτιλήνη. Επίσης, αναζητήθηκαν οι μορφές της μη λεκτικής επικοινωνίας μεταξύ τους και διερευνήθηκε κατά πόσο αυτή επηρεάζεται από το φύλο του εκπαιδευτή ή των προσφυγόπουλων. Τέλος, η εργασία έχει ως πρόθεση να εξετάσει κατά πόσο η χρήση μη λεκτικού κώδικα είναι επαρκής για μια ολοκληρωμένη επικοινωνία.

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν η ποιοτική. Συγκεκριμένα, αξιοποιήθηκε το εργαλείο της τυχαίας και ευκαιριακής παρατήρησης και της ημιδομημένης συνέντευξης. Παρατηρήθηκαν 15 προσφυγόπουλα, 8 κορίτσια και 7 αγόρια, ηλικίας 5-10 ετών, που βρίσκονταν σε διαφορετικούς χώρους: σε ένα ξενοδοχείο που χρησιμοποιείται ως χώρος υποδοχής και φροντίδας των προσφύγων και σε ένα στρατόπεδο, διαμορφωμένο κατάλληλα για την προσωρινή διαμονή τους. Παρατηρήθηκαν και 15 εκπαιδευτές, που στη συνέχεια υποβλήθηκαν σε συνέντευξη. Οι εκπαιδευτές, 9 γυναίκες και 6 άνδρες, ηλικίας 25-40 ετών, με σχετική εμπειρία 3-12 μηνών, εργάζονταν στο χώρο υποδοχής και διαμονής των προσφύγων.

Τα δεδομένα της έρευνας διατυπώνουν την κυριαρχία της μη λεκτικής επικοινωνίας μεταξύ προσφυγόπουλων και εκπαιδευτών, ιδιαίτερα σε συνθήκες που η λεκτική επικοινωνία είναι πολύ περιορισμένη. Το φύλο των εκπαιδευτών φαίνεται αρχικά να επιδρά στη μεταξύ τους σχέση, αλλά γρήγορα το εμπόδιο αυτό ξεπερνιέται. Αντίστοιχα και το φύλο των προσφυγόπουλων, ενώ στην αρχή δρα ανασταλτικά, στην πορεία η δύναμη και η ανάγκη για επικοινωνία υπερτερεί. Διαφορετική είναι η περίπτωση των παιδιών που παρουσιάζουν μετατραυματικά προβλήματα, καθώς χρειάζονται περισσότερο χρόνο για να τα ξεπεράσουν, να λειτουργήσουν φυσιολογικά και να εμπιστευτούν τους εκπαιδευτές. Τέλος, επιβεβαιώνεται η στενή σχέση μεταξύ μη λεκτικού και λεκτικού κώδικα, αφού αποτελούν αναπόσπαστη ενότητα για μια πλήρη επικοινωνία. Ακολουθούν προτάσεις για τη βελτίωση της επικοινωνίας μεταξύ προσφυγόπουλων και εκπαιδευτών.

Abstract

People interact each and every day in order to communicate with one another, irrespective of their social, cultural or religious background. The phenomenon of communication is intrinsically linked to the preservation and evolution of the human existence. Humans exchange messages verbally at the interpersonal level and communicate "silently" through body language. They use a universal language that unites people and contributes to a harmonious emotional togetherness despite the peculiarities and difficulties in understanding. There are indeed cases where communication is particularly difficult due to the absence of a common verbal code and in this case communication is mostly based on non-verbal signals.

The current thesis was drafted by reason of the recent war in the neighboring country of Syria. The war in Syria has been raging for over five years now and has resulted in the influx of thousands of immigrants in our country, especially in the islands of the northeast Aegean. The aim was to investigate whether non-verbal communication was used between the educators and the children of Syrian refugees, who were settled temporarily in a concentration camp in city of Mytilene. Moreover, the forms of non-verbal communication between them were investigated, as well as whether this communication was affected by the gender of the educator or the refugee. Lastly, the current thesis seeks to examine whether the use of a non-verbal code is sufficient for a complete communication.

The survey method used was the qualitative method. More specifically, the data collection tools used was the random and casual observation and the semi-structured interview. Fifteen refugee children were observed in total, 8 girls and 7 boys, aged 5-10 years, who were allocated in different places: a hotel, which was used as a reception center and as a care center for refugees and a camp, which was properly adjusted to accommodate the refugees' temporary stay. Fifteen educators were observed and then interviewed for this study. The educators, 9 women and 6 men, aged 25-40 years, had a 3 to 12 months working experience in the reception and accommodation of refugees.

The data of the survey display the dominance of nonverbal communication between refugees and educators, especially where verbal communication was very limited. The gender of the educators initially seems to affect the relationship between the educators and the refugees, but this obstacle is soon overcome. Respectively, while the gender of the refugee children seems to impair communication at first, along the way prevail the power and the need for communication. However, quite different is the case of children with post-traumatic problems, who seem to need more time to overcome these problems, in order to conduct themselves normally and to trust their educators. To conclude, the close relationship between the verbal and the non-verbal code is established, owing to the fact that verbal and nonverbal communication comprise an integral unit for a complete communication. Subsequently, suggestions for improving the communication between refugees and educators are provided.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μιλάμε με τη φωνή,

αλλά επικοινωνούμε με όλο μας το σώμα,

Ambercombie

Η παρούσα διπλωματική εστιάζει στη δύναμη της επικοινωνίας και ιδιαίτερα της μη λεκτικής μεταξύ εκπαιδευτών και σύριων προσφυγόπουλων. Στο πλαίσιο αυτό χρειάζεται να αποτυπωθούν από την πλευρά της ερευνήτριας οι παραδοχές σε σχέση με το εξεταζόμενο θέμα.

Γίναμε μάρτυρες τον τελευταίο καιρό μιας ανείπωτης ανθρώπινης τραγωδίας, πρωτόγνωρης για τα σύγχρονα ευρωπαϊκά δεδομένα, του πολέμου στη Συρία, με χιλιάδες θύματα μεταξύ των οποίων και πολλά παιδιά. Τα νησιά του Βόρειου Ανατολικού Αιγαίου υπήρξαν και εξακολουθούν να είναι οι αποδέκτες μιας μεγάλου μεταναστευτικής πορείας που κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 2015. Ως κάτοικος της Μυτιλήνης, τουλάχιστον τους καλοκαιρινούς μήνες, λόγω εντοπιότητας, η ερευνήτρια έζησε τα γεγονότα από κοντά. Επηρέαστηκε σε μεγάλο βαθμό, προβληματίστηκε και ευαισθητοποιήθηκε για την τύχη τόσο άμαχου πληθυσμού και κυρίως των αθώων παιδιών που αδυνατούσαν να αντιληφτούν τι ακριβώς συνέβαινε. Από πέρυσι το καλοκαίρι οι εισροές προσφύγων είναι τεράστιες, γεγονός που δοκιμάζει την ίδια την ελληνική κοινωνία σε πανελλαδικό και τοπικό επίπεδο.

Οι συνθήκες φιλοξενίας και προσωρινής διαμονής των προσφύγων έχουν σαφέστατα βελτιωθεί σε σχέση με πέρυσι που ξεκίνησε το μεταναστευτικό ρεύμα. Παρόλα αυτά περιθώρια βελτίωσης υπάρχουν πάντα, ειδικά σε συνθήκες ιδιαίτερα κρίσιμες και δύσκολες. Οι πρόσφυγες δεν έχουν σταματήσει να διαμαρτύρονται για τις συνθήκες κράτησης, αλλά και το χρονικό διάστημα παραμονής τους στον ελλαδικό χώρο. Το καλοκαίρι του 2016 η ερευνήτρια επισκέφτηκε δύο χώρους φιλοξενίας προσφυγικών οικογενειών και έκανε την έρευνά της στο πλαίσιο της διπλωματικής εργασίας της για το μεταπτυχιακό της.

Σκοπός της έρευνας ήταν να διερευνηθεί ο τρόπος επικοινωνίας μεταξύ των εκπαιδευτών που εργάζονται στους παραπάνω χώρους με τα προσφυγόπουλα από τη Συρία. Η παράμετρος αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς δεν υπάρχει κοινό σημείο λεκτικής αναφοράς, δε μιλάνε την ίδια γλώσσα, ούτε γνωρίζουν κάποια άλλη για να επικοινωνήσουν εύκολα μεταξύ τους. Διερμηνέας άργησε να αποσταλεί, γεγονός που δυσχέρανε την επικοινωνία και την περιόρισε ως επί το πλείστον στη μη λεκτική. Εξετάζεται, λοιπόν, η δύναμη της γλώσσας του σώματος στην επικοινωνία μεταξύ τους, η επιρροή που άσκησε το φύλο του εκπαιδευτή και του προσφυγόπουλου στην επαφή τους και σε ποιο βαθμό επαρκεί για να είναι ολοκληρωμένη.

Αρκετοί μελετητές έχουν διεξάγει έρευνα για τη μη λεκτική επικοινωνία. Ερευνητές από διάφορους κλάδους, όπως της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της επικοινωνίας,

της ανθρωπολογίας, της παιδαγωγικής και της γλωσσολογίας, έχουν μελετήσει την ανθρώπινη συμπεριφορά και τις μορφές επικοινωνίας. Εστιάζανε, όμως, περισσότερο στην επικοινωνία που στηρίζεται στη γλώσσα και λιγότερο στη χρήση του μη λεκτικού κώδικα. Από την τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα η ερευνητική δραστηριότητα επικεντρώθηκε στα συναισθήματα αναδεικνύοντας τη μη λεκτική επικοινωνία σε κομβικό σημείο για την διανθρώπινη επικοινωνία (Βρεττός, 2003).

Επειδή το προσφυγικό κύμα στην Ελλάδα αποτελεί βίωμα της πρόσφατης ιστορίας μας, δεν έχουν διεξαχθεί αρκετές σχετικές έρευνες για τη μη λεκτική επικοινωνία μεταξύ των εκπαιδευτών και των προσφυγόπουλων. Στον ελλαδικό χώρο έχει μελετηθεί από τον κ. Βρεττό η σχέση δασκάλου-μαθητή αναφορικά με το θέμα για το χώρο της δημοτικής εκπαίδευσης και από τους κ. Κοντάκο και κ. Πολεμικό για την προσχολική εκπαίδευση. Βεβαίως έχουν υπάρξει και άλλοι ερευνητές που έχουν συμβάλλει με την έρευνά τους στη μη λεκτική επικοινωνία και τη διασαφήνιση του όρου, όπως η κ. Μαλικιώζη-Λοϊζου, η κ. Παπαδάκη-Μιχαηλίδη και ο κ. Πούρκος. Συνεπώς, η παρούσα έρευνα, αν και αποτελεί ένα μικρό λιθαράκι, ευελπιστεί να αποτελέσει το έναυσμα για μεγαλύτερες και σπουδαιότερες που θα συμβάλλουν στη βελτίωση της επικοινωνίας, όχι μόνο μεταξύ εκπαιδευτών και προσφυγόπουλων, αλλά γενικότερα οποιασδήποτε αλληλεπίδρασης όπου τα ετερόκλητα στοιχεία υπερισχύουν.

Στο σημείο αυτό θα ορίσουμε τη μη λεκτική επικοινωνία ως τη συμπεριφορά, πέραν των λέξεων, που διαμορφώνεται και διατηρείται από τις επιδράσεις της σε άλλους ανθρώπους (Μέλλον, 2002, 44). Πιο συγκεκριμένα, εννοούμε την έκφραση και τους μορφασμούς του προσώπου, την οπτική επαφή, τις κινήσεις των χεριών και του σώματος, τις στάσεις του σώματος, τον τόνο της φωνής, αλλά και τη σιωπή (Βρεττός, 2010, 167), καθώς επηρεάζουν και διαμορφώνουν την ανθρώπινη επικοινωνία.

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε για τη διεξαγωγή της έρευνας ήταν η ποιοτική. Εστιάσαμε σε στάσεις, αξίες και πρακτικές, που υπεισέρχεται σε μεγάλο βαθμό ο υποκειμενικός παράγοντας. Όλα τα παραπάνω συνδυάστηκαν μεταξύ τους και με κάθε επιφύλαξη, όπως αρμόζει σε μια τέτοιας φύσης έρευνα, καταλήξαμε σε κάποια συμπεράσματα. Αξιοποιήθηκαν:

- Παρατήρηση 15 προσφυγόπουλων, 8 κοριτσιών και 7 αγοριών
- Παρατήρηση 15 εκπαιδευτών, 9 γυναικών και 6 ανδρών
- Ημιδομημένες συνεντεύξεις με 15 εκπαιδευτές, 9 γυναικών και 6 ανδρών

Τέλος, στο υπόλοιπο αυτού του εισαγωγικού κεφαλαίου γίνεται μια σύντομη αναφορά στη δομή της παρούσης διπλωματικής, όπως αυτή αναγράφεται και στον πίνακα περιεχομένων. Η διπλωματική εργασία διακρίνεται σε 2 μέρη, το θεωρητικό και το ερευνητικό. Το θεωρητικό εισάγει στο 1^ο κεφάλαιο τον όρο της «επικοινωνίας» και περιγράφει τη διαδικασία. Κατόπιν, τη διακρίνει στη λεκτική και μη λεκτική. Κάνει μια ιστορική αναδρομή για να αναφερθεί καλύτερα στη μη λεκτική που αποτελεί βασικό πυρήνα της εργασίας, προσπαθεί να την ορίσει και να δώσει

κάποια γενικά χαρακτηριστικά της διαχωρίζοντάς την από τη μη λεκτική συμπεριφορά.

Οι διάφοροι τρόποι έκφρασης της μη λεκτικής επικοινωνίας αποτελούν το σημείο εστίασης του 2^{ου} κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται στην έκφραση και τους μορφασμούς του προσώπου, συμπεριλαμβανομένου και του χαμόγελου, στη βλεμματική επαφή, στις κινήσεις των χεριών και γενικότερα στις χειρονομίες, στη στάση του σώματος και στη γεινίαση, τη διαπροσωπική δηλαδή απόσταση που κρατάνε μεταξύ τους ή συνομιλητές. Ακολουθεί η σιωπή και ο ρόλος της στην επικοινωνία, η φωνή με τα χαρακτηριστικά της και τέλος η ενδυμασία των συνομιλητών.

Στο 3^ο κεφάλαιο εντοπίζονται διαφορές στη μη λεκτική επικοινωνία λόγω διαφορετικού φύλου και πολιτισμού, ενώ στο 4^ο και τελευταίο κεφάλαιο του θεωρητικού μέρους η προσοχή εστιάζεται στη σημερινή κατάσταση και γίνεται μια απόπειρα να συνδεθεί με το ερευνητικό. Μελετάται η θρησκεία του Ισλαμισμού, πώς αυτή επηρέασε τη σημερινή κατάσταση στη Συρία και γίνεται μια σύντομη αναφορά στον πόλεμο που ταλανίζει την περιοχή τα τελευταία 5 χρόνια.

Στη συνέχεια έπεται το δεύτερο μέρος της διπλωματικής εργασίας που αφορά στο σχεδιασμό της έρευνας σχετικά με τη μη λεκτική επικοινωνία των εκπαιδευτών με τα προσφυγόπουλα από τη Συρία. Τα 5^ο κεφάλαιο εισάγει το θέμα, κάνει υποθέσεις και θέτει τα ερευνητικά ερωτήματα. Το 6^ο κεφάλαιο, ασχολείται με την έρευνα που διεξήχθη, δηλαδή τους λόγους επιλογής του θέματος, κάποιες επιμέρους μεταβλητές της και γίνεται μια σύντομη περιγραφή των συνθηκών κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκε. Κατόπιν, στο 7^ο κεφάλαιο της εργασίας, γίνεται αναφορά στη μεθοδολογία που επιλέχτηκε και συγκεκριμένα στο εργαλείο της παρατήρησης και της συνέντευξης.

Στο 8^ο κεφάλαιο, παρατίθεται το δείγμα προς παρατήρηση και αναλύονται τα δεδομένα, τόσο για τους εκπαιδευτές όσο για τα προσφυγόπουλα. Αντίστοιχα στο 9^ο κεφάλαιο παρουσιάζονται: το δείγμα για τις συνεντεύξεις, τα ερευνητικά ζητούμενά τους, αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις για κάθε ερώτηση που ετέθη, ενώ γίνεται μια απόπειρα να παρουσιαστούν και να ερμηνευτούν συνολικά οι απόψεις των εκπαιδευτών. Ολοκληρώνοντας το ερευνητικό μέρος της εργασίας επιχειρείται στο 10^ο κεφάλαιο μία σύνοψη όλων των παραπάνω για κάθε ερευνητική υπόθεση, με απώτερη πρόθεση τη διατύπωση τελικών διαπιστώσεων και συμπερασμάτων, μιας ανακεφαλαίωσης και προτάσεων για τη βελτίωση της επικοινωνίας μεταξύ προσφυγόπουλων και εκπαιδευτών.

Τέλος, στο παράρτημα Α παρουσιάζονται 3 διαφάνειες με διάφορα σήματα μη λεκτικής επικοινωνίας και στο παράρτημα Β το έντυπο που χρησιμοποιήθηκε κατά τη συνέντευξη των εκπαιδευτών και τα φύλλα αξιολόγησης-παρατήρησης του προσφυγόπουλου και του εκπαιδευτή .

1 Η ΓΛΩΣΣΑ ΩΣ ΜΕΣΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

1.1 Επικοινωνία

Ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον κόσμο αλληλεπιδρώντας κοινωνικά και επικοινωνώντας με το περιβάλλον του. Τη σχέση αυτή μεταξύ ατόμου και κοινωνίας και τη σημασία της αλληλεπίδρασής τους την επεσήμανε αρχικά ο κοινωνιολόγος Durkheim, σημειώνοντας ότι δεν μπορεί κάποιος να γνωρίζει κάτι πέρα από το περιβάλλον και την ύπαρξή του. Αυτό σημαίνει ότι αποκωδικοποιεί τα μηνύματα που δέχεται βασιζόμενος στο δικό του τρόπο διαπαιδαγώγησης και ότι κρίνει και αξιολογεί στηριζόμενος στη δομή του δικού του πολιτισμού. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον επικοινωνεί και η επικοινωνία είναι πιο αποτελεσματική όταν υπάρχουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις, υπάρχουν δηλαδή κοινοί τρόποι συμπεριφοράς, όπως η γλώσσα, η κουλτούρα και η θρησκεία (Χατζηχρήστου, 2005, 43).

Κάθε σχέση είναι επικοινωνία, αλλά κάθε επικοινωνία δεν είναι σχέση, αφού για την ύπαρξή της απαιτείται ο καθένας να έχει μια συναίσθηση σύνδεσης με τον άλλον, ώστε τα άτομα να αισθάνονται ότι κοινωνούν του αυτού «περιέχοντος» (Κοσμόπουλος, 2006, 237).

Τι είναι όμως επικοινωνία; Γενικότερα, είναι η κατάσταση εκείνη κατά την οποία χρειάζεται ένα κοινό πλαίσιο και ένα σύστημα σημάτων (Πόρποδας, 2003, 218).

Πιο συγκεκριμένα διακρίνεται ως προς το είδος μηνύματος σε μη λεκτική και σε λεκτική και ως προς τον τρόπο λειτουργίας της σε δυναμική των προσωπικοτήτων και σε δυναμική των ρόλων. (Κοσμόπουλος, 2006, 237). Στη συγκεκριμένη εργασία θα περιοριστούμε στον πρώτο διαχωρισμό.

Η επικοινωνία στηρίζεται στη γλώσσα, που δεν περιλαμβάνει μόνο τις λέξεις, αλλά και πληθώρα μηνυμάτων, άφωνων ή βουβών, που χρονικά προηγούνται από τα λεκτικά.

Τα κανάλια επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων, είναι πρώτον το φωνητικό-ακουστικό, στο οποίο βασίζεται η ομιλία και η κατανόηση του προφορικού λόγου. Δεύτερος τρόπος επικοινωνίας είναι μέσα από το οπτικό σύστημα. Οι δύο παραπάνω αποτελούν τη βάση του γραπτού λόγου. Ο τρίτος τρόπος επικοινωνίας πραγματοποιείται μέσα από το απτικό σύστημα και περιλαμβάνει χειραψίες, εναγκαλισμούς, αγγίγματα κ.τ.λ. Τελευταίοι αναφέρονται ο οσφαντικός και γευστικός

τρόπος επικοινωνίας, που ενισχύουν την απόκτηση πληρέστερων πληροφοριών από το περιβάλλον (Πόρποδας, 2003, 218).

Σύμφωνα με τη «Σχολή της Επικοινωνίας» του Palo Alto και όπως αναφέρει η Χατζηχρήστου, εν συντομία οι διαστάσεις της επικοινωνίας είναι οι παρακάτω:

- Η επικοινωνία έχει ένα σκοπό
- Διεξάγεται σε συγκεκριμένο πλαίσιο, απαραίτητο για την κατανόηση της επικοινωνιακής πράξης
- Περιλαμβάνει το λεκτικό και μη λεκτικό κανάλι, που συνοδεύει και ενισχύει τον προφορικό λόγο, και το τεχνητό κανάλι
- Για τη μη λεκτική επικοινωνία ο Alto αναφέρει ότι «κάθε κοινωνική συμπεριφορά είναι επικοινωνία»
- Το μήνυμα περιέχει δύο επίπεδα σημασίας, το πρώτο μεταφέρει πληροφορία και το δεύτερο συναίσθημα
- Η σχέση δύο συνομιλητών διαμορφώνεται σύμφωνα με το συμμετρικό (ισότιμη σχέση) και συμπληρωματικό (ανισότιμη σχέση) μοντέλο
- Κάθε μήνυμα που εκπέμπει ο πομπός μεταφράζεται σε δεύτερο επίπεδο, αφού εκφράζει τα συναισθήματα και τις ανάγκες του ομιλούντος, που συνδέονται με τα δικά του βιώματα και εμπειρίες.
- Η μεταεπικοινωνία, ο σχολιασμός σχετικά με την ίδια την επικοινωνία (Χατζηχρήστου, 2005, 43-45).

1.2 Πώς συντελείται η Επικοινωνία;

Σύμφωνα με τη θεωρία της πληροφορίας, μεταβιβάζονται πληροφορίες από έναν πομπό (τον ομιλητή) σε ένα δέκτη (τον ακροατή). Η πληροφορίες υφίστανται μια σειρά από μετασχηματισμούς. Προκειμένου τα μηνύματα να πάρουν μια μορφή και μια φυσική υπόσταση, πρέπει να κωδικοποιηθούν. Κατόπιν, στο στάδιο της παραγωγής και μετάδοσης, τα μηνύματα γίνονται παρατηρήσιμα και μεταβιβάσιμα με τη βοήθεια ενός μέσου (π.χ. αέρας, νερό, νεύρα). Στα τελευταία στάδια, οι πληροφορίες προσλαμβάνονται από κάποιο σύστημα του δέκτη, αποκωδικοποιούνται και φτάνουν στον τελικό προορισμό της (Πόρποδας, 2003, 218).

Η επικοινωνία, λοιπόν, είναι μια ευρύτερη έννοια που καλύπτει όλα τα επίπεδα που οι άνθρωποι ανταλλάσσουν μηνύματα. Συνεπώς, μια επιτυχημένη ή όχι επικοινωνία θα

επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τη σχέση του με το περιβάλλον και το κοινωνικό περίγυρο, τη λειτουργικότητά του μέσα σε αυτό και, αλλά την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του (Χατζηχρήστου, 2005, 43).

1.3 Λεκτική Επικοινωνία

Αναμφίβολα, βασικό μέσο επικοινωνίας και απόκτησης γνώσεων είναι η χρήση της γλώσσας και ειδικότερα των λεκτικών σημάτων. Αποτελεί προνόμιο του ανθρώπου, έχει δικούς της συντακτικούς και γραμματικούς κανόνες και, όπως λέει και ο Lenneberg, «αν και οι γλωσσικές οικογένειες διαφέρουν τόσο η μία από την άλλη, ώστε να μην μπορεί να βρεθεί καμιά ιστορική σύνδεση ανάμεσά τους, κάθε γλώσσα, χωρίς εξαίρεση, στηρίζεται πάνω στις ίδιες παγκόσμιες αρχές σημαντικής, σύνταξης και φωνολογίας. Όλες οι γλώσσες έχουν λέξεις για σχέσεις, συναισθήματα και ποιότητες...» (Κοσμόπουλος, 2006, 237).

Οι άνθρωποι έρχονται στον κόσμο με τη γενετική προδιάθεση να έρθουν σε επαφή με το περιβάλλον τους και να αναπτύξουν λεκτικό κώδικα επικοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, η λειτουργία της γλώσσας, αλλά και των λεκτικών σημάτων, αντιπροσωπεύονται κυρίως στο αριστερό εγκεφαλικό ημισφαίριο και σχετίζεται με ανατομικές διαφορές μεταξύ των δύο ημισφαιρίων. Η ασυμμετρία αυτή υπάρχει κατά την αρχή της ανάπτυξης των ανθρώπων και ειδικότερα από την 31^η εβδομάδα κύησης (Kandel, Schwartz & Jessel, 2006, 668). Από τη γέννησή τους κιόλας δείχνουν προτίμηση στη γλώσσα έναντι άλλων ειδών ήχου και μπορούν να διαφοροποιούν τις βασικές κατηγορίες ήχων ή φωνημάτων. Μάλιστα λίγες μέρες μετά τη γέννησή τους είναι ικανοί να διακρίνουν τους ήχους της μητρικής τους γλώσσας από αυτούς μιας ξένης (Cole M. & Cole S., 2001, 46-47). Μάλιστα ο Chomsky υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι έχουν μια έμφυτη συσκευή απόκτησης γλώσσας, δηλαδή ένα νευρικό πρόγραμμα που τους προετοιμάζει για την εκμάθηση της γλώσσας. Οι άνθρωποι στη νηπιακή ηλικία μαθαίνουν μια γλώσσα, ελέγχοντας ό, τι ακούνε καθημερινά με ένα γενετικά καθορισμένο σύστημα κανόνων, δηλαδή με μια καθολική γραμματική. Τέλος, υπάρχει μια κρίσιμη περίοδος για την ανάπτυξη της γλώσσας, είτε φωνητική είτε διά σημάτων, και διαρκεί από την ηλικία των 2 ετών ως την εφηβεία. Αυτή η κρίσιμη περίοδος πιθανολογείται να σχετίζεται με την ωρίμανση του εγκεφάλου. (Kandel, Schwartz & Jessel, 2006, 668-670).

Πηγή, λοιπόν, της γλωσσικής επικοινωνίας είναι ο εγκέφαλος, όπου συντελείται η παραγωγή και κωδικοποίηση της πληροφορίας. Αυτή μεταδίδεται με τη βοήθεια του

νευρικού συστήματος μέσα από τον αέρα όταν πάλλονται οι φωνητικές χορδές δημιουργώντας ηχητικά κύματα. Ο ακροατής τότε προσλαμβάνει τα ηχητικά κύματα, που μεταδίδονται στον εγκέφαλο ως νευρικά ερεθίσματα. Αυτά κωδικοποιούνται, ερμηνεύονται και κατανοούνται (Πόρποδας, 2003, 221).

Χαρακτηριστικά της γλωσσικής επικοινωνίας είναι καταρχάς η δημιουργικότητα, αφού κάθε φορά που μιλάμε δημιουργούμε έννοιες και παράγουμε γραμματικούς κανόνες. Έχει επίσης μορφή, γιατί βασίζεται σε έναρθρους ήχους που παράγει ο άνθρωπος, τα φωνήματα. Τα φωνήματα είναι διαφορετικά από τα γράμματα, που αντιπροσωπεύουν τους φθόγγους. Τα μορφήματα, αλληλλουχίες φωνημάτων, συνδυάζονται σε λέξεις και δημιουργούν τις προτάσεις. Ακόμη, μορφοποιεί και μεταδίδει αφηρημένες έννοιες. Τέλος, χρησιμοποιείται για την κοινωνική επικοινωνία και μέσα από αυτήν εκφράζεται το Εγώ, οι σκέψεις και τα συναισθήματά. (Kandel, Schwartz & Jessel, 2006, 664-665).

Οι λέξεις, αναλόγως το περιβάλλον στο οποίο θα βρεθούν, εκπέμπουν ένα ειδικό ή γενικό νόημα ή κάλλιστα μπορούν να αποκτήσουν ένα άλλο. Υπάρχουν λέξεις, καθώς και τρόποι προφοράς τους που εκφράζουν την ψυχολογία του συνομιλητή, όπως αποκαλύπτει και σχετική έρευνα των Wiener και Mehrabian (Κοσμόπουλος, 2006, 248-249).

Η λεκτική επικοινωνία απαιτεί τον κωδικό συντονισμό, κάτι που δεν είναι πάντα εφικτό, γιατί κάθε σύνολο, πολιτιστικό ή κοινωνικό, έχει το δικό του λεξιλόγιο. Έτσι σύμφωνα με τους Ekman και Friesen μπορούν να γίνουν λάθη στην επικοινωνία, γιατί

- Χρησιμοποιούνται λέξεις που μπορεί να συμβολίζουν πολλές κατηγορίες αντικειμένων
- Διαφέρουν τα συγκινησιακά νοήματα που έχει χρωματίσει ο καθένας τις λέξεις
- Οι λέξεις που χρησιμοποιούν βρίσκονται σε διαφορετικούς διανοητικούς σκελετούς και μεταφέρουν διαφορετικές έννοιες

Σε αυτό το σημείο επισημαίνεται ότι τις παραπάνω ελλείψεις της λεκτικής επικοινωνίας έρχεται να καλύψει η μη λεκτική που χάρη στην ιδιόμορφη δυναμική του κώδικά της εξασφαλίζεται μια πληρέστερη επικοινωνία.

1.4 Μη λεκτική επικοινωνία: Ιστορική αναδρομή

Από την εποχή της Αρχαίας Ελλάδας μεγάλοι φιλόσοφοι, όπως ο Αριστοτέλης, ο Σωκράτης και ο Πλάτωνας πίστευαν ότι η κίνηση των χεριών κατά τη διάρκεια μιας συζήτησης ή ομιλίας υποδήλωνε έλλειψη ευφράδειας επιχειρημάτων και αμηχανία. Για αυτό κάλυπταν τα χέρια τους κάτω από βαρείς τηβέννους. Σήμερα πάλι ο απλός λαός χρησιμοποιεί τα χέρια του ιδιαίτερα έντονα στις συζητήσεις για να εκφράσει θερμότερα την άποψή του. Όλα αυτά υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός άλλου κώδικα επικοινωνίας, της μη λεκτικής.

Παρόλα αυτά η μη λεκτική επικοινωνία ως το τέλος του 19^{ου} αιώνα δεν είχε προσεγγιστεί επιστημονικά. Από τον 15^ο αιώνα ως τις αρχές του 20^{ου} οι φυσιογνομιστές, συνεχιστές των παραδόσεων των Αράβων, των Ρωμαίων και των Κινέζων, δημοσίευαν τις απόψεις τους σχετικά με το χαρακτήρα του ατόμου που μπορεί να αποτυπωθεί στο πρόσωπο και τη μορφή του. Ο πρώτος που θέτει κανόνες είναι ο Αριστοτέλης στο έργο του «Φυσιογνομικά» τον 2^ο π. Χ. αιώνα προκειμένου να ερμηνεύσει τον χαρακτήρα του ανθρώπου. Αργότερα έκαναν την εμφάνισή τους απόψεις της Φρενολογίας, της Χειρομαντείας και της Εγκληματολογίας του Λομπρόζο που απέδιδε σε έναν εγκληματία συγκεκριμένα χαρακτηριστικά όπως μικρό, στενό μέτωπο, λεπτά χείλη κλπ. Σύγχρονες θεωρητικές κατασκευές και απόγονοι των προηγούμενων θέλουν τη σωματική διάπλαση να συσχετίζεται με συγκεκριμένου τύπου προσωπικότητες. Αυτά όμως αποτελούν μέρος μιας εκλαϊκευμένης επιστήμης, της οποίας οι επιδράσεις δεν αφήνουν εντελώς ανεπηρέαστα τα επιστημονικά κείμενα.

Πρώτη συστηματική μελέτη της μη λεκτικής επικοινωνίας έγινε από τον Κάρολο Δαρβίνο γύρω στο τέλος του 19^{ου} αιώνα στο βιβλίο του «Η έκφραση των συγκινήσεων στον άνθρωπο και στα ζώα» και συγκεκριμένα στα 1872. Αυτός αντιμετώπισε τα χαρακτηριστικά του προσώπου ως εκφράσεις που βοηθάνε στην επιβίωση των ειδών, αναπτύχθηκαν ηθελημένα και συνειδητά και υπηρετούν συγκεκριμένες επικοινωνιακές λειτουργίες (Wainwright, 2000, 37). Ο ίδιος, εμπνευστής της θεωρίας της εξέλιξης, υποστήριξε πως οι βασικές μορφές έκφρασης των συναισθημάτων είναι ίδιες για όλους τους ανθρώπους. Αν και κάποιοι αμφισβήτησαν τους παραπάνω ισχυρισμούς, έρευνες του Ekman και του Friesen σε ανθρώπους πολύ διαφορετικής προέλευσης φαίνεται να τον επιβεβαιώνουν. Μάλιστα,

αργότερα ο Ekman θα υποστηρίξει πως οι εκφράσεις του προσώπου που φανερώνουν συναισθήματα και οι ερμηνείες τους είναι δοσμένες εκ γενετής (Giddens, 2002, 129).

Στη δεκαετία του '50 και '60 ψυχίατροι και κλινικοί ψυχολόγοι ασχολούνται με τη μη λεκτική επικοινωνία εφαρμόζοντας νέες μεθόδους και προσεγγίσεις. Ο Freud είχε επισημάνει: «Όποιος έχει μάτια να δει και αυτιά να ακούσει, θα πειστεί ότι δεν υπάρχει θνητός που να μπορεί να κρατήσει μυστικό. Αν τα χείλη του είναι σιωπηλά, τότε φλυαρεί με τα δάχτυλά του, η αποκάλυψη διαρρέει από όλους τους πόρους του σώματός του». Ο Efron, επίσης, στράφηκε στη μελέτη των χειρονομιών που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι κατά την επικοινωνία και κυρίως στον πολιτισμικό τους ρόλο. Και άλλοι σημαντικοί ερευνητές όπως ο Chapple, ο Birdwhistell ασχολήθηκαν συστηματικά με τη διερεύνηση της μη λεκτικής επικοινωνίας. Μετά τη δεκαετία του '50 οι ανθρωπολόγοι, οι κοινωνιολόγοι και οι ψυχολόγοι στράφηκαν στη μελέτη του ανθρώπινου σώματος ως σύνολο. Ενδεικτικά αναφερόμαστε στον Mehrabian, στον Wainwright και τον Hall. Το 1982 ο Ekman παγίωσε τα βασικά συναισθήματα όπως τη χαρά, την έκπληξη, τον φόβο, την αηδία ή περιφρόνηση και το ενδιαφέρον ως αιτία και αποκάλυψη των εκφράσεων του προσώπου. Καθοριστική επίσης υπήρξε και η συμβολή της ομάδας της Οξφόρδης με επικεφαλής τον Argyle (Καράκιζα, 2007).

1.5 Ορίζοντας τη μη λεκτική επικοινωνία

Καθημερινά μεταφέρουμε μηνύματα με τον προφορικό λόγο σε ποσοστό 7%. Από το υπόλοιπο 93%, το 38% γίνεται αντιληπτό μέσα από τον τόνο της φωνής μας και το 55% από τη γλώσσα του σώματος, όπως υποστήριξε ο καθηγητής Albert Mehrabian το 1971. Προϋπόθεση βέβαια είναι αυτά τα 3 στοιχεία να βρίσκονται σε συμφωνία. Έχει δηλαδή σημασία πώς λέμε κάτι και ποια μηνύματα μεταδίδει το ίδιο μας το σώμα (Wainwright, 2000, 122). Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητή η ύπαρξη ενός είδους επικοινωνίας που στηρίζεται στα συναισθήματα, όπως αυτά εκφράζονται μέσα από τη φωνή και το σώμα.

Πιο συγκεκριμένα με τον όρο μη λεκτική επικοινωνία (non verbal communication) εννοείται η έκφραση των συναισθημάτων, των διαθέσεων, των στάσεων και γενικότερα του εσωτερικού κόσμου του ανθρώπου μέσω του σώματος, με την εκπομπή μη λεκτικών σημάτων των οποίων η πρωταρχική σημασία για την κοινωνία έγκειται στην ιδιαίτερη ικανότητα των ανθρώπων να “επικοινωνούν” συναισθηματικές διαθέσεις, οι οποίες είναι δύσκολο να εκφραστούν με λέξεις (Βρεττός, 1994, Κοντάκος & Πολεμικός, 2000)

Κατά τον Σταμάτη (2005) εννοείται, επίσης, κάθε μορφή μη γλωσσικής συμπεριφοράς, η οποία γίνεται αντιληπτή μέσω των αισθήσεων και πλαισιώνει την ομιλία επηρεάζοντας συνακόλουθα τη διαδικασία της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης. Επισημαίνεται πως κανένας λόγος δε δημιουργείται σε απόλυτο εννοιολογικό κενό και πολύ περισσότερο δεν εκφέρεται χωρίς κάποια ψυχοσυναισθηματική παρόρμηση ή συγκεκριμένο επικοινωνιακό σκοπό. Κατά την Thompson (2000), η λεκτική επικοινωνία παίζει σπουδαίο ρόλο στη βελτίωση της επικοινωνιακής ικανότητας του ανθρώπου εφόσον συμπληρώνεται από τη μη λεκτική. Οι λέξεις δεν είναι αυτοδύναμες ώστε να αποδώσουν πλήρως το νόημα που επιθυμείται να εξωτερικευτεί εάν δεν εμποτιστούν πρωτίστως με τα «ψυχικά φίλτρα» (Κοντάκος & Σταμάτης, 2002).

Οι πρώτοι που καθιέρωσαν τον όρο «μη λεκτική επικοινωνία» ήταν οι Ruesch και Weldon το 1956 στο έργο τους *Nonverbal communication: The Roles of the Visual Perception of Human Relations*. Τότε περίπου άρχισε να εξετάζεται συστηματικότερα η μη λεκτική επικοινωνία από τον ανθρωπολόγο R. Birdwhistell, που υπήρξε πρωτοπόρος και θεμελιωτής της Κινητικής (Γιάννου, 2013, 58). Μάλιστα σύμφωνα με τον Argyle (όπως αναφέρεται στο Γιάννου, 2013) η μη λεκτική επικοινωνία θεωρείται ως τρόπος ελέγχου της κοινωνικής και επικοινωνιακής αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων, ως στήριξη της λεκτικής επικοινωνίας και ορισμένες φορές ως τρόπος αντικατάστασης της ίδιας της λεκτικής.

Οποσδήποτε όμως όλοι οι παραπάνω ορισμοί και όχι μόνο, διακρίνουν αυστηρά και με σαφήνεια τη λεκτική επικοινωνία από κάθε λεκτική πράξη προφορικού ή γραπτού λόγου σύμφωνα με τον Knapp (όπως αναφέρεται στη Γιάννου, 2013).

1.6 Τι είναι λοιπόν η μη λεκτική επικοινωνία;

- Όλα εκτός από τις λέξεις

Η μη λεκτική επικοινωνία αναφέρεται στη γλώσσα του σώματος, όπως χειρονομίες, εκφράσεις προσώπου, κινήσεις σώματος, βλέμμα, ένδυση. Περιλαμβάνει επίσης και ένα μεγάλο αριθμό μη λεκτικών επικοινωνιακών στοιχείων, όπως τη σιωπή, το άγγιγμα, την απόσταση, τον χρόνο και τη χρήση αντικειμένων του χώρου που περιβάλλει το άτομο.

Κάθε συμπεριφορά λοιπόν είναι επικοινωνιακή και ας μην περιλαμβάνει λέξεις, για αυτό και δεν μπορούμε να αποφύγουμε τη μη λεκτική επικοινωνία. Μάλιστα οι Watzlawick, Beavin και Jackson υποστηρίζουν ότι «δεν μπορούμε παρά να επικοινωνούμε».

- **Ένας κώδικας επικοινωνίας γεμάτος ασάφειες**

Η μη λεκτική επικοινωνία περικλείει τους κώδικες που προαναφέρθηκαν, τους οποίους ο Fiske ονομάζει «παραστατικούς», γιατί είναι αλληλένδετοι με τον χρήστη και υποδηλώνουν την κοινωνική του κατάσταση. Αντιλαμβάνεται κανείς σε αυτό το σημείο την κοινωνική διάσταση της μη λεκτικής επικοινωνίας. Ωστόσο ως κώδικας έχει κάποια χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τον Fiske:

1. Παρουσιάζει κάποια συστατικά στοιχεία που ονομάζονται μονάδες, όπως η απόσταση στο χώρο, τα χέρια στη μέση, που συνδυάζονται μεταξύ τους ανάλογα με τους πολιτισμικούς κανόνες ή συμβάσεις. Οι μονάδες αυτές μεταφέρουν νόημα πχ ένα θυμωμένο βλέμμα.
2. Σχετίζεται με την πολιτισμική εμπειρία των συνομιλητών.
3. Μεταβιβάζονται αναγνωρίσιμα μηνύματα από όσους έχουν κοινό κώδικα π.χ. μέσω της ενδυμασίας.
4. Χρησιμοποιεί συγκεκριμένα μέσα ή κανάλια, όπως το ανθρώπινο σώμα, συνειδητά ή ασυνείδητα

Ωστόσο δεν είναι εύκολο να ερμηνεύσει κανείς τα μη λεκτικά μηνύματα, αφού συνδέονται στενά με την κουλτούρα και την ιδιοσυγκρασία του κάθε ατόμου, γι' αυτό και θα πρέπει να αποφεύγεται οποιαδήποτε γενίκευση για την ερμηνεία τους. Δικαιωματικά, ο Freud παρομοίασε τη μη λεκτική επικοινωνία με «γρίφο ή δυσνόητο κείμενο» που απαιτεί ειδικές στρατηγικές ερμηνείας.

- **Πρώτος τρόπος επικοινωνίας του ανθρώπου**

Αποτελεί τον πρώτο τρόπο επικοινωνίας του ανθρώπου και είναι καθοριστικός όταν πρόκειται για πρώτες συναντήσεις. Ιδιαίτερα όταν χρειάζεται να εξηγήσει κανείς μια συμπεριφορά και τα λεκτικά μηνύματα δεν είναι ξεκάθαρα, προσπαθεί να αποκωδικοποιήσει τα μη λεκτικά σήματα. Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι οι 2 αυτοί τρόποι επικοινωνίας δεν έρχονται σε αντίφαση, αντίθετα

αλληλοσυμπληρώνονται. Για την κατανόησή τους, όμως, πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν το συγκεκριμένο στο οποίο λαμβάνουν χώρα.

- **Κοινωνική κατασκευή**

Υπάρχει διαχωρισμός της λεκτικής επικοινωνίας σε «αυθόρμητης» και «συμβολικής». Η αυθόρμητη αναφέρεται στην έκφραση των συναισθημάτων, ενώ η συμβολική είναι πολιτισμικά καθορισμένη και διαφέρει από πολιτισμό σε πολιτισμό. Παρόλα αυτά, ερευνητές όπως ο Argyle επηρεασμένος από τη θεωρία του κονστρουκτιβισμού υποστηρίζει πως και τα συναισθήματα ορίζονται. Έτσι παραθέτει ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα με τους Ιάπωνες που δυσκολεύονται να αποκωδικοποιήσουν τα συναισθήματά των συμπατριωτών τους γιατί έχουν μάθει να τα κρύβουν (Κούρτη, 2007, 15-24).

1.7 Μη λεκτική συμπεριφορά

Συχνά μη λεκτική επικοινωνία και μη λεκτική συμπεριφορά ταυτίζονται και αυτό συμβαίνει γιατί, όπως υποστηρίζει ο Frey, η μη λεκτική συμπεριφορά είναι επικοινωνία. Το σώμα του ανθρώπου συντελεί στην εξωτερίκευση των εσωτερικών συναισθημάτων, σύμφωνα με τον Kendon, και σε αυτό αναφέρεται η μη λεκτική συμπεριφορά (Βασιλείου, 2004,74).

Πολλοί μελετητές διαχώρισαν τη μη λεκτική συμπεριφορά. Ενδεικτικά ο Argyle (1969) τη θεώρησε ως μια σειρά μη λεκτικών στοιχείων που εμφανίζονται στις εκφράσεις του προσώπου, το βλέμμα, τις χειρονομίες και τις άλλες κινήσεις του σώματος, τη φυσική εμφάνιση, το ντύσιμο κ.λπ.. Ο Knapp (1978) διαχώρισε την κινητική συμπεριφορά, την έκφραση του προσώπου, τα φυσικά χαρακτηριστικά, την οπτική και απτική συμπεριφορά, τα παραγλωσσικά στοιχεία, τη γειτνίαση και τους περιβαλλοντικούς παράγοντες. Ο Schefflen (1968) ασχολήθηκε με την κίνηση και τις θέσεις, την αφή, τις μη λεκτικές και μη φωνητικές δυνατότητες, αλλά και την παραγλωσσική συμπεριφορά. Ο Duncan (1969) συμπλήρωσε την ευαισθησία, τη θερμοκρασία και την επαφή (Βασιλείου,2004,76).

Από την άλλη, οι Wiener, Denoe, Rubinow και Geller θεωρούν προϋπόθεση για να θεωρηθεί η μη λεκτική συμπεριφορά ως επικοινωνία τη συνύπαρξη πομπού και δέκτη. Οι Ekman και Friesen(1968) διακρίνουν τις 3 λειτουργίες της λεκτικής συμπεριφοράς: την *επικοινωνιακή* που αποσκοπεί στην κωδικοποίηση και αποκωδικοποίηση του μηνύματος, την *πληροφοριακή* που διαφέρει ανά άτομο και τη

συμπεριφορά αλληλεπίδρασης που η επίδρασή της ασκείται από τον πομπό στο δέκτη και αντίστροφα (Βασιλείου,2004,76).

Οι Duncan και Niederehe (1974), αναφέρθηκαν στη μη λεκτική επικοινωνία και στο ρόλο του πομπού και του δέκτη που χρησιμοποιούν λεκτικά σήματα για να ρυθμίσουν τη σχέση της ομιλίας και πώς αυτή θα πραγματοποιηθεί. Μάλιστα διαχώρισαν τους τύπους μη λεκτικής επικοινωνίας και τα σήματα εναλλαγής της ομιλίας (Γιάννου, 2013, 105).

Έργο πολλών μελετητών ήταν η αποκωδικοποίηση της μη λεκτικής επικοινωνίας με τη μέθοδο της αναλυτικής παρατήρησης ή της φωτογράφισης, όπως ο Ekman που αποκωδικοποίησε την κίνηση του κεφαλιού. Ωστόσο ο δέκτης είναι πιθανό να αποκωδικοποιήσει διαφορετικά το μήνυμα από τον πομπό (Βασιλείου,2004,79).

Ο Rosner (1989) όρισε τρεις μορφές μη λεκτικής συμπεριφοράς: την επικοινωνία, τη δήλωση και την ένδειξη. Κατά την επικοινωνία πομπός και δέκτης διαθέτουν κοινό κώδικα και σύστημα σημάτων. Υπάρχει πάντα η πρόθεση από την πλευρά του πομπού να στείλει μήνυμα στον παραλήπτη που είναι ερμηνεύσιμο. Κατά τη δήλωση, αν και δεν υπάρχει η πρόθεση από την πλευρά του πομπού να στείλει ένα μήνυμα μέσα από τη συμπεριφορά του, το άτομο που έχει απέναντί του μπορεί να προβεί σε κάποια συμπεράσματα. Αυτό γιατί η νωθρότητα, η γνωστική ικανότητα ή η δυναμικότητα κ.α. μπορούν να «δηλωθούν» μέσα από τη στάση του σώματος ή την έκφραση. Τέλος, κατά την ένδειξη δεν αναφέρεται κανένας κώδικας. Αυτό συμβαίνει όταν κινήσεις του σώματος και εκφράσεις του προσώπου, αν και σκόπιμες από την πλευρά του πομπού δε γίνονται αντιληπτές από το δέκτη (Giddens, 2002, 73).

Στην Ελλάδα η μη λεκτική συμπεριφορά μελετήθηκε συστηματικά με την Ε. Παπαδάκη – Μιχαηλίδη το 1998 με το βιβλίο της *Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων*, ενώ στο σχολικό χώρο η εμπειρική έρευνα ξεκινά με τον Ι. Βρεττό το 1994 και την άσκησή της με μικροδιδασκαλίες. Σύμφωνα με τον Βρεττό, στη μη λεκτική συμπεριφορά εντάσσονται κυρίως η έκφραση και οι μορφασμοί του προσώπου, γιατί μας πληροφορούν για τα συναισθήματα, τις στάσεις, τις πεποιθήσεις και τις διαθέσεις του άλλου. Ακόμα αναφέρεται και η οπτική επαφή, οι κινήσεις των χεριών και του σώματος, η στάση του σώματος και η απόσταση του εκπαιδευτικού από τους μαθητές. Πολλές φορές συμπεριλαμβάνονται και τα σήματα της αμφίεσης

και κόμμωσης. Τα σήματα αυτά μπορούν να αποκαλύψουν ή να συγκαλύψουν τις πραγματικές προθέσεις κάποιου (Καψάλης & Βρεττός, 2010).

Σημαντικό είναι και το έργο των Κοντάκου – Πολεμικού και του Πανεπιστημίου Αιγαίου στον τομέα της προσχολικής αγωγής που ασχολείται συστηματικά με τη μη λεκτική επικοινωνία από το 1995 (Βασιλείου, 2004, 79).

Συνοψίζοντας σχετικά με τη μη λεκτική συμπεριφορά επισημαίνουμε ότι αυτή συχνά ταυτίζεται με τη μη λεκτική επικοινωνία. Έχουν πολλά κοινά σημεία, αλλά δεν αλληλοκαλύπτονται. Ωστόσο, σε αυτό το σημείο να διευκρινίσουμε ότι καλό είναι να θεωρείται ως ο τρόπος για να εκδηλωθεί η μη λεκτική επικοινωνία, και οι διάφορες μορφές της, όπως οι κινήσεις του σώματος και των άκρων, οι εκφράσεις του προσώπου, τα νεύματα, αποτελούν το μέσο ρύθμισης της ανθρώπινης επικοινωνίας. Αφορά λοιπόν στην εξωτερίκευση του εσωτερικού κόσμου μας μέσω του σώματος και των εκδηλώσεών του, ρυθμίζει τον τρόπο που θα αλληλεπιδράσουν οι επικοινωνούντες και αποτελεί τον κύριο παράγοντα διαμόρφωσης της επικοινωνιακής διαδικασίας (Γιάννου, 2013, 105).

2 ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ-ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Για να μελετήσουν καλύτερα οι επιστήμονες την ανθρώπινη συμπεριφορά και συγκεκριμένα τη μη λεκτική συμπεριφορά και επικοινωνία έκαναν 2 διακρίσεις: χώρισαν το ανθρώπινο σώμα σε 2 αντικείμενα μελέτης, το κεφάλι και το υπόλοιπο σώμα. Όσον αφορά το κεφάλι ασχολήθηκαν με τα συναισθήματα, τις εκφράσεις, το στόμα και το βλέμμα. Σχετικά με το σώμα αναφέρθηκαν στη γειννίαση και στην κίνηση χεριών, κεφαλιού και τη στάση του σώματος. Άλλοι πάλι ερευνητές χώρισαν τους μη γλωσσικούς κώδικες σε 2 κατηγορίες: το ανθρώπινο σώμα και το χωροχρονικό πλαίσιο διεξαγωγής της επικοινωνίας. Παρακάτω θα αναφερθούμε στους διάφορους τρόπους έκφρασης της μη λεκτικής επικοινωνίας, που συνήθως ονομάζονται κώδικες.

2.1 Έκφραση και μορφασμοί του προσώπου

Για να εκφράσει την ψυχή του, ο άνθρωπος δεν έχει παρά μόνο το πρόσωπό του.

Jean Cocteau

Το πρόσωπο είναι η περιοχή του σώματος που παρατηρείται περισσότερο από κάθε τι άλλο από τον συνομιλητή και μέσα από αυτό εκφράζονται τα συναισθήματα του πομπού. Από τις κυριότερες μορφές της μη λεκτικής επικοινωνίας είναι οι εκφράσεις του προσώπου. Άλλες από αυτές είναι ταυτόσημες σε παγκόσμια κλίμακα π.χ. της χαράς, του θρήνου και της λύπης, ενώ άλλες διαφέρουν γιατί αποτελούν προϊόντα πολιτιστικών μαθήσεων (Κοσμόπουλος, 2006, 241-242).

Η μελέτη των εκφράσεων του προσώπου είναι δύσκολη υπόθεση και πολύπλοκη. Οι διάφοροι μορφασμοί εκπέμπουν σήματα που δεν ερμηνεύονται πάντα εύκολα. Πέρα από αυτό η ταχύτητα στην οποία εκδηλώνονται είναι μεγάλη, αφού διαρκούν ελάχιστα δευτερόλεπτα, κάτι που δυσχεραίνει την αναγνώριση και ερμηνεία τους. Ωστόσο, και πάλι μπορεί να καλύπτουν τα πραγματικά συναισθήματα και τις προθέσεις του ομιλητή. (Βρεττός, 2003, 48-49). Μάλιστα νέες ερευνητικές τεχνικές δίνουν τη δυνατότητα να ταυτοποιούνται τέτοιες μικροστιγμιαίες εκφράσεις, που διαρκούν κλάσματα του δευτερολέπτου και αποκαλύπτουν τις αληθινές διαθέσεις. Είναι, όμως, φευγαλέες και δεν μπορεί εύκολα να τις συλλάβει ανθρώπινο μάτι. Παρόλα αυτά έχουν εντοπιστεί από τον φακό (Wainwright, 2000, 51). Εξαιτίας των παραπάνω δυσκολιών πρέπει να συνδυάζονται με άλλες μορφές μη λεκτικής συμπεριφοράς, ώστε να αποφεύγονται τυχόν παρανοήσεις.

Μερικές εκφράσεις του προσώπου πιθανολογείται ότι κατάγονται από τους πιθήκους. Όταν δείχνει κάποιος έκπληξη, ανοίγει τα μάτια του για να δει καλύτερα, ενώ όταν είναι θυμωμένος αποκαλύπτει τα δόντια του. Εικάζεται, επίσης, το χαμόγελο να αποτελεί εξέλιξη του «προσωπείου του φόβου» και ότι τα πιθηκοειδή το χρησιμοποιούσαν για τον κατευνάσουν (Argyle & Trower, 1981, 11).

Ειδικοί προσπάθησαν να μελετήσουν και να αποκωδικοποιήσουν τους μορφασμούς και τις εκφράσεις του προσώπου. Ο Paul Ekman και ο W. Friesen (1978) ανέπτυξαν ειδικό πρόγραμμα που το ονόμασαν Σύστημα Κωδικοποίησης Δράσης του Προσώπου (Facial Action Coding System) για να περιγράψουν τις κινήσεις των μυών του

προσώπου που οδηγούν σε συγκεκριμένες εκφράσεις (Giddens, 2002,129). Ανακάλυψαν έξι κύριες εκφράσεις για να δείξουν πότε οι άνθρωποι είναι ευτυχισμένοι, λυπημένοι, αηδιασμένοι, θυμωμένοι και δείχνουν ενδιαφέρον (βλ. παράρτημα Α.) (Wainwright, 2000, 42). Τα αποτελέσματα της έρευνας δεν ήταν θετικά, καθώς μπόρεσαν να δώσουν πληροφορίες μόνο για την ένταση των συναισθημάτων και όχι για τα ίδια τα συναισθήματα (Βρεττός, 2003, 48-49).

Ο Δαρβίνος, όπως προελέχθη, ήταν από τους πρώτους που ασχολήθηκαν με την έκφραση του προσώπου και έδωσε ώθηση σε περαιτέρω έρευνες για τη διερεύνηση κατά πόσο η έκφραση του προσώπου είναι γενετικά ή πολιτισμικά προκαθορισμένη. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ερευνών, που έγιναν σε κωφάλαλα παιδιά, σε νεογέννητα, αλλά και σε ανθρώπους διαφορετικού πολιτισμικού περιβάλλοντος, έδειξαν ότι ανεξαρτήτου περιβάλλοντος και συνθηκών τα άτομα αντιδρούν με τον ίδιο τρόπο. Αυτό σημαίνει ότι η έκφραση και οι μορφασμοί του προσώπου είναι γενετικά προσδιορισμένα. Μολοταύτα, μπορούν να καλλιεργηθούν με τη μάθηση και τη διδασκαλία, ώστε να εξωτερικεύουν τα άτομα τον εσωτερικό τους κόσμο, να εκδηλώνονται συνειδητά και να ελέγχουν τα συναισθήματά τους (Βρεττός, 2003, 51-52).

Δυστυχώς, η έκφραση και οι μορφασμοί του προσώπου δεν έχουν μελετηθεί σε μεγάλο βαθμό, για να αξιοποιηθούν αποτελεσματικά στη βελτίωση της ανθρώπινης επικοινωνίας. Παραδειγματικά αναφέρουμε ότι έρευνες έχουν δείξει ότι το χαμόγελο δείχνει θερμά συναισθήματα και στάση και επηρεάζει θετικά τον δέκτη. Εκπαιδευτές που χαμογελούσαν αβίαστα μπόρεσαν να επικοινωνήσουν πιο αποτελεσματικά με τους εκπαιδευόμενούς τους (Βρεττός, 2003, 55). Με το χαμόγελο μπορεί κανείς να μεταφέρει ένα μήνυμα ευχαρίστησης σε κάποιον, ενώ με μια συνοφρύωση μεταβιβάζει την αρνητική του διάθεση.

Οι εκφράσεις του προσώπου μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την ενίσχυση της λεκτικής επικοινωνίας. Χρειάζεται όμως να συνδυαστούν και με άλλα μέρη του σώματος για να αποκρυπτογραφηθούν τα μηνύματα που μεταδίδονται (Wainwright, 2000, 48-49)

2.2 Οπτική επαφή – Βλέμμα

Τα μάτια, αυτές οι σιωπηλές γλώσσες της αγάπης,

Miguel de Dervantes

Η κυριότερη εκφραστική δυνατότητα του ανθρώπου βρίσκεται στο βλέμμα, καθώς τα μάτια εκφράζουν τη δύναμη, την κατάσταση και την ποιότητα του ψυχισμού του ατόμου. Υπάρχουν βλέμματα που εστιάζουν στον άλλον, άλλα που τον αποφεύγουν ή τον μισούν. Άλλα εκφράζουν πόθο, έρωτα ή φιλία, κατάνυξη, μελαγχολία, θαυμασμό, άγχος, ταραχή, ευτυχία (Κοσμόπουλος, 2006, 242).

Ο άνθρωπος, φύσει κοινωνικός, βρίσκεται σε διαρκή διαντίδραση με άλλους, έχει δηλαδή την ανάγκη να συναντηθεί μαζί τους σε καταστάσεις κοινής παρουσίας ή αλληλεπίδρασης πρόσωπο με πρόσωπο. Αυτό είναι που ονόμασαν οι Boden και Molotch «παρόρμηση της εγγύτητας». Μέσα από τη διαντίδραση, σύμφωνα και με τις μελέτες του Goffman, παρέχονται πλουσιότερες πληροφορίες για τα συναισθήματα, τις σκέψεις και τις προθέσεις των άλλων. « Η συμπαρουσία», όπως υποστηρίζουν οι Boden και Molotch, «επιτυγχάνει την πρόσβαση στο σωματικό στοιχείο που “ποτέ δεν ψεύδεται,” στα μάτια, “τα παράθυρα της ψυχής”. Οι παρευρισκόμενοι που διαντιδρούν παρακολουθούν συνεχώς τις λεπτές κινήσεις του σώματός μας» (Giddens, 2002, 148-149).

Οι πληροφορίες που αντλεί κάποιος μέσα από το βλέμμα δεν είναι τόσες όσες προσφέρουν οι εκφράσεις προσώπου και οι μορφασμοί. Δείχνουν όμως πόσο έτοιμο είναι το άτομο για να επικοινωνήσει, να ενεργοποιήσει τη σκέψη του και να απαντήσει (Καυάλης & Βρεττός, 2010, 168). Κατά τη διάρκεια μιας συζήτησης ο ομιλητής με τον συνομιλητή κοιτάζονται στα μάτια περισσότερο από το 1/3 της συνολικής διάρκειάς της, εξασφαλίζοντας έτσι αμοιβαία προσοχή (Argyle & Trower, 1981, 12).

Έρευνες έχουν δείξει ότι με το βλέμμα στραμμένο προς κάποιον, ο ομιλητής δείχνει την επιθυμία του για άμεση επικοινωνία. Αντίθετα, το απομακρύνει όταν πρόκειται να μιλήσει πολλή ώρα ή δυσκολεύεται να εκφράσει αυτό που θέλει. Στην αρχή μιας ομιλίας κοιτάζει επίμονα, στη συνέχεια απομακρύνει το βλέμμα του και στο τέλος το επαναφέρει. Όταν δεν υπάρχει οπτική επαφή με τον συνομιλητή του, δε σημαίνει απαραίτητα ότι αρνείται την επικοινωνία, αφού η οπτική επαφή διακόπτεται για να επεξεργαστεί τις διάφορες πληροφορίες. Άλλες φορές, προκειμένου να κερδίσει

χρόνο μιας και νιώθει ανασφάλεια για την απάντηση που πρέπει να δώσει, κοιτάζει επίμονα τον συνομιλητή του αλλάζοντας το θέμα συζήτησης. Απομακρύνει το βλέμμα του για να σκεφτεί και το επαναφέρει, όταν είναι έτοιμος. Επίσης, όταν οι συνομιλητές δεν αισθάνονται οικεία μεταξύ τους επιδεικνύουν πιο έντονη οπτική επαφή σε σχέση με κάποιους που γνωρίζονται καλά (Βρεττός, 2003, 57-59).

Από άλλες έρευνες έχει φανεί ότι όταν νιώθει άνετα κάποιος, εστιάζει το βλέμμα του στο δέκτη ή σε συγκεκριμένα σημεία, ενώ αυτός που έχει άγχος, υπερένταση ή κατάθλιψη δεν μπορεί να κάνει κάτι τέτοιο (Βρεττός, 2003, 60). Ιδιαίτερα ο ασθενής με σχιζοφρένεια αργεί να επεξεργαστεί τα οπτικά ερεθίσματα σε σχέση με ένα υγιές άτομο και αδυνατεί να αποκωδικοποιήσει «συμπλεγμένους λεκτικούς σχηματισμούς» με αποτέλεσμα να δυσκολεύεται να αναγνωρίσει τα συναισθήματα (Δημουλάς, 2002, 190-192). Μάλιστα, το κοινωνικό και εξωστρεφές άτομο έχει καλύτερη οπτική επαφή με τον δέκτη και την τάση να επιβάλλεται. Οι γυναίκες κοιτάζουν περισσότερο τον συνομιλητή τους, όταν οι ίδιες μιλούν, στην περίπτωση, βέβαια, που τις προκαλεί συμπάθεια. Αντίθετα, οι άνδρες τον κοιτάνε όταν τον ακούν, εφόσον τους είναι συμπαθής (Βρεττός, 2003, 60).

Σύμφωνα με μελέτες, τα συναισθήματα επηρεάζονται από την οπτική επαφή. Έτσι όταν κάποιος νιώθει ότι φοβάται, αγχώνεται ή βρίσκεται σε ένταση, ανοίγει τα μάτια του περισσότερο, ενώ τα μισοκλείνει όταν είναι οργισμένος, θέλει να συγκεντρωθεί ή να προσέξει. Από την άλλη, το έντονο βλέμμα κάποιες φορές μπορεί να προκαλέσει φόβο και να ερμηνευτεί ως απειλή, αν παραμείνει στραμμένο πάνω από 10 δευτερόλεπτα. Σε μια συζήτηση, πάλι, για προσωπικά θέματα, η οπτική επαφή είναι μικρότερη και μεγαλύτερη όταν το θέμα συζήτησης δεν είναι τόσο προσωπικό. Επίσης, κατά τη διάρκεια της συνομιλίας, ο πομπός χαίρεται ιδιαίτερα και τονώνεται η αυτοπεποίθησή του όταν τον κοιτάζει στα μάτια το ακροατήριό του, όπως και το ακροατήριο εκτιμά τον ομιλητή που κατευθύνει το βλέμμα του προς αυτό (Βρεττός, 2003, 61-66). Με το βλέμμα σηματοδοτεί ο ομιλητής το τέλος του λόγου του και τον δίνει σε κάποιον άλλον. Κατά τον χαιρετισμό με τα μάτια συμμετέχουν και τα φρύδια ως ένδειξη αναγνώρισης. Όταν παύει να υφίσταται επαφή με το βλέμμα, εμφανίζεται κάποιο άλλο πρότυπο. Η ματιά κάποιου αποσύρεται δεξιά ή αριστερά όταν αποσπάται από τον συνομιλητή. Συγκεκριμένα, έχει παρατηρηθεί ότι προς τα αριστερά την αποσύρει κάποιος με καλλιτεχνικές τάσεις, ενώ προς τα δεξιά κάποιος με επιστημονική κατάρτιση. Επιπρόσθετα, οι λεκτικές ερωτήσεις που τίθενται από

κάποιον συνοδεύονται με βλέμμα στραμμένο προς τα δεξιά και κάτω, ενώ οι ερωτήσεις χώρου με βλέμμα προς τα αριστερά και άνω (Wainwright, 2000, 27-28).

Τέλος, υπάρχουν κάποια μυστικά στη βλεμματική επαφή που έχουν αποκωδικοποιηθεί τα τελευταία χρόνια μετά από έρευνά του ο Hess Eckard, Το πρώτο είναι η διαστολή των ματιών σε κάτι ενδιαφέρον, και το δεύτερο είναι ότι ο άνθρωπος συμπαθεί περισσότερο κάποιον με μεγάλες κόρες ματιών παρά με μικρές (Wainwright, 2000, 31).

2.3 Οι κινήσεις των χεριών - χειρονομίες

Αν η γλώσσα δόθηκε στους ανθρώπους για να αποκρύπτει τις σκέψεις τους, τότε ο σκοπός των χειρονομιών είναι η αποκάλυψή τους, John Napier

Παράλληλα με τη χρήση του λεκτικού κώδικα παρατηρείται μια έντονη κίνηση στα χέρια και στο σώμα από την πλευρά των συνομιλητών. Το σύστημα σκέψης-ομιλίας –χειρονομίας αναπτύσσεται από πολύ νωρίς ως ενιαίο σύστημα επικοινωνίας, από τη στιγμή που τα παιδιά μαθαίνουν τη μητρική τους γλώσσα. Από την ηλικία του ενός έτους εμφανίζονται οι πρώτες χειρονομίες, προάγγελος της ομιλίας. Θα μπορούσαν να ονομαστούν «πρωτοεικονίζουσες» και οι περισσότερες είναι παραστάσεις ή δραματοποιήσεις που εκφράζονται με όλο το σώμα. Κατά το τρίτο ως το πέμπτο έτος συνεχίζεται η ανάπτυξη με τις εικονίζουσες χειρονομίες και τις πρώτες ρυθμικές. Το παιδί επιλέγει ποικίλους απλούς γλωσσικούς τρόπους επικοινωνίας. Τελευταίο στάδιο είναι το στάδιο των αφαιρετικών χειρονομιών που διαρκεί ως την εφηβεία και προϋποθέτει μια σύνθετη σκέψη και μεταγνωστικές ικανότητες όπως το αφαιρετικό, το ρυθμικό, το μεταφορικό και το συνδετικό δείξιμο (Πουρκός, 2002,115-125)

Οι χειρονομίες, λοιπόν, χρησιμοποιούνται από τα βρέφη ως και τους ενήλικες. Μάλιστα, οι Έλληνες, οι Ιταλοί και οι Άραβες αναφέρονται από αρκετούς ως λαοί με έντονη κινητική δραστηριότητα και πληθωρικοί στις χειρονομίες. Οι χειρονομίες αυτές είναι πολλών ειδών και διαφορετικές αναλόγως το άτομο, το φύλο, το επάγγελμα, τον πολιτισμό, την περίσταση κ.λπ. (Κοσμόπουλος, 2006, 242). Πιο συγκεκριμένα, οι Ιταλοί κουνάνε ρυθμικά τα χέρια ή πάνω-κάτω τις παλάμες τους ενωμένες για να παρακαλέσουν, αγγίζουν την καρδιά για να δείξουν ειλικρίνεια, χτυπάνε τη μύτη, όταν είναι καχύποπτοι και το σαγόνι για να δωροδοκήσουν. Οι Άραβες, από την άλλη, τινάζουν το κεφάλι προς τα πίσω για να αρνηθούν παράλληλα με τη χρήση της γλώσσας, χτυπάνε τους μηρούς τους και κουνιούνται ενώ κάθονται,

όταν είναι δυστυχημένοι, και κουνάνε κάθετα το χέρι με τα δάχτυλα στραμμένα προς τα πάνω για να δείξουν ότι κάτι πρέπει να γίνει σιγά σιγά (Argyle & Trower, 1981, 14-15).

Οι κινήσεις αυτές γίνονται συνειδητά, όπως χρησιμοποιεί κανείς τις λέξεις, σε βαθμό που είναι τμήμα της ροής των ανταλλαγών που συντελούνται κατά την επικοινωνία των συνομιλητών (Miell & Dallos, 2009, 68). Παρατηρώντας κανείς κάποιους να συνομιλούν θα διαπιστώσει τη στενή σχέση μεταξύ λέξεων και χειρονομιών σε βαθμό που αλληλοκατευθύνονται. Αυτή η διαπίστωση είναι που έκανε πολλούς να υποστηρίζουν ότι η γλώσσα αποτελεί μετεξέλιξη της κίνησης των χεριών. Πέρα όμως από αυτή τη σχέση αποδεδειγμένα οι κινήσεις διευκολύνουν την ομιλία και προάγουν τη μετάδοση πληροφοριών σε άλλους (Βρεττός, 2003, 67).

Οι χειρονομίες διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες, σύμφωνα με το σχέδιο κατηγοριοποίησης της μη λεκτικής επικοινωνίας που δόθηκε από τους Ekman και Friesen (1969). Προηγουμένως, είναι σωστό να επισημανθεί ότι η αναγνώριση ενός μη λεκτικού σήματος δεν είναι πάντα εύκολη, γιατί αυτό επηρεάζεται και από το πλαίσιο στο οποίο λαμβάνει χώρα.

Πρώτη διάκριση χειρονομιών είναι τα *σύμβολα (emblems)* οι οποίες είναι χειρονομίες που συμβολίζουν κάτι κοινό σε άτομα του ίδιου πολιτισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το σύμβολο της νίκης (V) ή τα νεύματα με το κεφάλι. Κάποιες φορές συμβολίζουν το μήνυμα δύο λέξεων ή και ολόκληρης πρότασης, όπως το σήκωμα των ώμων. Επειδή, όμως, πρόκειται για συμβολισμούς δεν έχουν οικουμενικό χαρακτήρα. Αυτό δε σημαίνει ότι λειτουργούν ανεξάρτητα από το πλαίσιο, αντίθετα επηρεάζονται από αυτό. Εξαρτάται ποιος κάνει τη χειρονομία, ποιος είναι ο δέκτης και κάτω από ποιες συνθήκες συμβαίνει. Εδώ πρέπει να επισημάνουμε, όπως αναφέρει και ο Brief, ότι τα σύμβολα δεν πρέπει να συγχέονται με τη γλώσσα των κωφών. Επειδή η γλώσσα αυτή χρησιμοποιεί τα σήματα σε μεγαλύτερες και δομημένες μονάδες, όπως είναι οι σύνθετες προτάσεις, κατηγοριοποιείται στη λεκτική επικοινωνία.

Δεύτερη διάκριση των χειρονομιών είναι οι *σωματικοί ρυθμιστές (body manipulators)*, κινήσεις δηλαδή στις οποίες ένα μέρος του σώματος ενεργεί σε κάποιο άλλο ασυνείδητα. Μερικές από αυτές είναι το ξύσιμο του κεφαλιού ή το δάγκωμα των χειλιών. Πολλές φορές μπορεί να δείξουν νευρικότητα ή ανασφάλεια.

Η τρίτη διάκριση είναι τα *επεξηγηματικά σήματα (illustrators)*, που περιλαμβάνουν κινήσεις άρρηκτα δεμένες με το περιεχόμενο και τη ροή της συζήτησης. Αυτά παρέχουν πληροφορίες που συχνά αποκαλύπτουν περισσότερα από όσα εκφράζει το περιεχόμενο μιας χειρονομίας. Παραδειγματικά αναφέρεται η χειρονομία με το δάχτυλο που χρησιμοποιούμε για να δείξουμε. Ως σύμβολο σημαίνει «εσύ», αλλά ανάλογα με την περίσταση μπορεί να σημαίνει «έλα εδώ», «πήγαινε εκεί», «τώρα η σειρά σου» (Miell & Dallos, 2009, 69-70).

Ο Argyle, από την άλλη, θεωρεί ότι οι χειρονομίες εξυπηρετούν πέντε διαφορετικές λειτουργίες: τους επεξηγητές και άλλα σήματα σχετικά με την ομιλία, τα συμβατικά και γλωσσικά σήματα, τις κινήσεις που εκφράζουν συναισθήματα, την προσωπικότητα και αυτά που χρησιμοποιούνται σε θρησκευτικές τελετές. Όπως, όμως, και να ταξινομηθούν μπορούν να εκφράσουν ένα μεγάλο εύρος στάσεων, συγκινήσεων και άλλων μηνυμάτων. Μάλιστα, σύμφωνα με τον ίδιο κάποιες έχουν οικουμενικό χαρακτήρα, όπως το κούνημα της γροθιάς για να δείξει κανείς οργή, το τρίψιμο των χεριών για προσδοκία, το χάιδεμα στην πλάτη για συμπαράσταση, το χειροκρότημα, το χασμουρητό κ.α. (Wainwright, 2000, 73-74).

Αποτελέσματα ερευνών έχουν δείξει ότι ο αριθμός των κινήσεων των χεριών ή των δακτύλων ξεπερνάει τις εκατό, κάποιες από αυτές διαρκούν λιγότερο από ένα δευτερόλεπτο και περνάνε χωρίς να γίνονται αντιληπτές. Αυτές οι κινήσεις αν συνδυαστούν με τα λεγόμενα, την ένταση και το ρυθμό της συζήτησης μπορούν να εντοπιστούν και να αποκωδικοποιηθούν. Το κλίμα γίνεται θερμότερο και πιο οικείο μεταξύ των συνομιλητών και η λεκτική επικοινωνία πιο αποτελεσματική. Οι κινήσεις, λοιπόν, βοηθάνε πολύ την επαφή και έχει φανεί ότι άτομα με μεγάλη λεκτική ικανότητα κάνουν περισσότερες κινήσεις (Βρεττός, 2003, 69-70), σε αντίθεση με αυτό που πίστευαν οι αρχαίοι.

Από τους πιο δημοφιλείς συγγραφείς και μελετητές της μη λεκτικής επικοινωνίας είναι ο Desmond Morris. Αυτός με την ομάδα του από το Πανεπιστήμιο στην Οξφόρδη μελέτησε είκοσι επιλεγμένες χειρονομίες, όπως χρησιμοποιούνταν σε σαράντα διαφορετικά μέρη της Ευρώπης κάτω από διαφορετικές περιστάσεις και διαπίστωσε ότι μερικές φορές έχουν αντίθετες σημασίες. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το φιλί με τα ακροδάχτυλα που στην Ελλάδα, τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ισπανία χρησιμοποιείται για να δείξει έπαινο, ενώ στη Πορτογαλία, τη Σαρδηνία και τη Σικελία ως χαιρετισμός. Επίσης, το σταύρωμα των δακτύλων στη Βρετανία και τις

Σκανδιναβικές Χώρες χρησιμοποιείται προληπτικά ως προστασία από το Θεό, ενώ στην Τουρκία για να σημάνει τη διάλυση μιας φιλίας (βλ. παράρτημα Α.) (Wainwright, 2000, 82-83).

Οι κινήσεις των χεριών έχουν θετική επίδραση στη συνεργασία και τον διάλογο. Δεν έχουν όμως όλες θετικά αποτελέσματα, καθώς κάποιες από αυτές, όπως το δείξιμο με το δάχτυλο, μπορεί να εισπραχθεί απορριπτικά από τον δέκτη αναλόγως των περιστάσεων. Ωστόσο ο εκπαιδευτής-συνομιλητής πρέπει να μάθει να συντονίζει τη λεκτική συμπεριφορά του με την κίνηση των χεριών. Ιδιαίτερα όταν απευθύνεται σε άτομα διαφορετικής πολιτισμικής προέλευσης, οφείλει να εξοικειωθεί με τη λεκτική συμπεριφορά αυτών. Μάλιστα σε περιπτώσεις όπου η γλώσσα δεν είναι κοινή και δεν αποτελεί το βασικό μέσο επικοινωνίας, η γνώση του μη λεκτικού κώδικα είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη καλύτερη επικοινωνία (Βρεττός, 2003, 70-72).

2.4 Στάση του σώματος

Το ανθρώπινο σώμα είναι η καλύτερη εικόνα της ανθρώπινης ψυχής.

Ludwig Wittgenstein

Η στάση του σώματος ακτινογραφεί τις σκέψεις και το χαρακτήρα κάποιου, καθώς μεταδίδουν πληροφορίες που τις περισσότερες φορές το άτομο θέλει να αποκρύψει, αλλά δεν μπορεί. Ενώ είναι σε θέση να ελέγχει τις εκφράσεις του προσώπου του και τους μορφασμούς, το σώμα του προδίδει τις διαθέσεις του. Άλλες φορές αντανακλά την εικόνα που έχει κάποιος για τον εαυτό του και μπορεί να χρησιμοποιήσει το σώμα του για να αυτοπροβληθεί (Wainwright, 2000, 107). Συνεπώς η μελέτη της στάσης του αποτελεί «εγκυρότερη» πηγή πληροφόρησης σε σχέση με τη μελέτη του προσώπου.

Πρώτος που ασχολήθηκε και ανακάλυψε τη σημασία της στάσης του σώματος ήταν ο William James, Αμερικανός ψυχολόγος. Κατέληξε σε τέσσερις κύριες στάσεις: την προσέγγιση με κλίση προς τα εμπρός, την απόσυρση με κλίση προς τα πίσω ή στροφή προς την αντίθετη κατεύθυνση, την επέκταση που δείχνει περηφάνια και θέλει παρατεταμένο στήθος, στητό κορμί και ανυψωμένους ώμους και τη συστολή που φανερώνει μελαγχολία και έχει το κεφάλι σκυμμένο, το σώμα προς τα εμπρός, κυρτούς ώμους και ανασηκωμένο στήθος (Argyle & Trower, 1981, 15-16).

Σημαντικό είναι το έργο του Albert Mehrabian, που κατάφερε να επαληθεύσει τα ευρήματα του James. Ασχολήθηκε με τη σχέση μεταξύ στάσεων του σώματος και

συμπάθειας. Ο τρόπος που διαθέτει κάποιος το σώμα του εξαρτάται και από τη σχέση που έχει με τον συνομιλητή του. Πιο συγκεκριμένα, όσο πιο στενή είναι μια σχέση τόσο πιο διαχυτικό είναι το άτομο και διατηρεί μικρότερη απόσταση από τον συνομιλητή του. Έχει ανοιχτά χέρια και πόδια, κάτι που προδιαθέτει θετικά τον ακροατή. Αντίθετα, όταν το άτομο δείχνει να μη συμπαθεί τον άλλον κλίνει το σώμα του προς τα πίσω, έχει τα χέρια του κλειστά και δείχνει επιφυλακτικότητα. Αυτή η αντιμετώπιση επηρεάζει και τον συνομιλητή που μιμείται κι αυτός τη στάση του σώματος του ομιλητή (Βρεττός, 2003, 74-75, Wainwright, 2000, 100). Γενικότερα η θετική στάση προς τους άλλους συνοδεύεται συνήθως με μια κλίση του σώματος προς τα μπρος, ιδίως όταν κάθεται, ενώ οι αρνητική ή εχθρική προς τα πίσω (Wainwright, 2000, 98).

Το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο επηρεάζει τη συμπεριφορά του ατόμου και τη στάση του σώματός του, σύμφωνα με άλλες έρευνες. Το άτομο που έρχεται σε επαφή με άτομα χαμηλότερου κοινωνικού στρώματος από εκείνο είναι πιο χαλαρό, ενώ με υψηλότερης κοινωνικής τάξης το σώμα του είναι σφιγμένο. Ένα αυταρχικό άτομο επαναλαμβάνει τις ίδιες τυποποιημένες κινήσεις. Όλες όμως αυτές οι κινήσεις επηρεάζονται και από το πολιτιστικό περιβάλλον (Βρεττός, 2003, 76). Όταν πάλι πρόκειται για άτομο που συναναστρέφεται με ένα άλλο αντίστοιχης κοινωνικής κατάστασης, παρατηρείται αξιοσημείωτη ομοιότητα στις στάσεις που υιοθετούν (Wainwright, 2000, 100).

Στη στάση του σώματος συμπεριλαμβάνεται και το κεφάλι, που έχει μελετηθεί με σκοπό να ερμηνευτεί. Ενδεικτικά αναφέρεται το σηκωμένο κεφάλι που φανερώνει αυτοπεποίθηση, ενώ η άκαμπτη στάση του αλαζονεία. Άλλες κινήσεις συνδυάζουν κεφάλι και σώμα, όπως το άγγιγμα της μύτης ή το χάιδεμα του μετώπου που δείχνουν αμηχανία (Βρεττός, 2003, 77).

Χαρακτηριστικά είναι τα σκίτσα των Sarbin και Hardyck (βλ. παράρτημα Α.) για τη στάση του σώματος που επιδεικνύουν πόσο εύγλωττη είναι, επειδή συμμετέχουν πολλά μέρη, όπως χέρια, πόδια, κορμός, κεφάλι, και τονίζουν ακόμη περισσότερο την κεντρική έννοια του μηνύματος (Κοσμόπουλος, 2006, 240).

Όλες οι παραπάνω εκδηλώσεις και τόσες άλλες που δεν έχουν αναφερθεί, πρέπει να γίνουν αντικείμενο μελέτης από τον εκάστοτε εκπαιδευτή, ώστε να προσπαθεί να ελέγχει τη συμπεριφορά του, να έχει αυτοπεποίθηση αποσκοπώντας σε πιο

αποτελεσματική επικοινωνία με τους εκπαιδευόμενούς του. Επιτακτικότερη είναι η ανάγκη για κάτι τέτοιο, όταν αυτοί προέρχονται από διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον από εκείνον.

2.5 Η γειτνίαση

Ελευθερία είναι να μπορείς να έχεις μια κάποια απόσταση από τους άλλους,

Friedrich Nietzsche

Σημαντική παράμετρος της μη λεκτικής επικοινωνίας είναι η γειτνίαση, η διαπροσωπική απόσταση που κρατάνε ή δεν κρατάνε μεταξύ τους σε ένα χώρο οι συνομιλητές. Αυτή επηρεάζει όχι μόνο τον ρόλο που θα παίξουν, αλλά και την ίδια τη σχέση τους (Κούρτη, 2007, 15-28). Οι άνθρωποι χρησιμοποιούν το χώρο γύρω τους σαν να πρόκειται για εδαφική ιδιοκτησία, όπως και τα ζώα. Αφήνουν ρούχα, έπιπλα, ονόματα σε πόρτες και οτιδήποτε σηματοδοτεί ότι ο χώρος τούς ανήκει. Οι διευθυντές κάθονται σε επιβλητικές καρέκλες πίσω από ένα γραφείο, ο δικαστής στην έδρα και ο ιερέας στον άμβωνα. Κρατάνε δηλαδή αποστάσεις από το κοινό τους (Argyle & Trower, 1981, 17).

Όταν κάποια άτομα συζητάνε, λαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις. Έτσι στην περίπτωση που διατάσσονται κυκλικά, έχουν όλα ίσα δικαιώματα στη συζήτηση, ενώ δε συμβαίνει το ίδιο με την παραλληλόγραμμη ή την τριγωνική διάταξη. Ο βασικός ομιλητής κάθεται σε περίοπτη θέση. Τα άτομα, δηλαδή, διατάσσονται ανάλογα με το τον κυρίαρχο ρόλο ή μη που έχουν στη συζήτηση. Όσοι πάλι είναι ανταγωνιστικοί μεταξύ τους παίρνουν θέση ο ένας απέναντι από τον άλλον, ενώ όταν συνεργάζονται κάθονται δίπλα-δίπλα ή διαγώνια (Βρεττός, 2003, 85-86, Wainwright, 2000, 120). Έχει επίσης παρατηρηθεί ότι άτομα κατώτερης κοινωνικής τάξης στέκονται κοντά στην πόρτα αμέσως μόλις εισέλθουν σε ένα γραφείο, ενώ τα άτομα της ανώτερης τάξης προχωρούν αμέσως μέσα. Όσα ανήκουν στην ίδια τάξη κάθονται δίπλα στο γραφείο. Οι φίλοι, τέλος, συναντιούνται πίσω από το γραφείο. Ο προσανατολισμός, λοιπόν, και η απόσταση που θα κρατηθεί δεν εξαρτάται μόνο από την κοινωνική τάξη, αλλά και πώς τα ίδια τα άτομα την αντιλαμβάνονται (Wainwright, 2000, 128).

Επίσης, αποτελέσματα ερευνών έδειξαν ότι οι εκπαιδευτές διατηρώντας μια απόσταση ασφαλείας δύο μέτρων από τους εκπαιδευόμενους επιτυγχάνουν καλύτερα αποτελέσματα σε θέματα επίδοσης και επικοινωνίας. Έτσι ο εκπαιδευτής γίνεται ορατός από όλους και καταφέρνει να αξιοποιήσει καλύτερα όλο του το σώμα στην

επικοινωνία του μαζί τους. Αν αυτή η απόσταση παραβιαστεί, μπορεί να λειτουργήσει θετικά σε εκπαιδευόμενους με προβλήματα πειθαρχίας, αλλά ανασταλτικά σε όσους είναι ανασφαλείς (Καυάλης & Βρεττός, 2010, 171).

Σύμφωνα με τις μελέτες του Hall, ο προσωπικό χώρος, η απόσταση δηλαδή που κρατάει κάποιος από κάποιον, διακρίνεται σε τέσσερις ζώνες. Πρώτη, ο χώρος της οικειότητας, γύρω στο μισό μέτρο, που κρατείται για όσους έχουν στενές επαφές, όπως οι εραστές, οι γονείς και τα παιδιά. Δεύτερη, ο προσωπικός χώρος, από μισό ως ενάμισι περίπου μέτρο, που είναι ο χώρος για συναντήσεις με φίλους και πολύ γνωστούς. Τρίτη, η κοινωνική απόσταση, από ενάμισι ως τρία μέτρα, που διατηρείται σε τυπικές συνθήκες τύπου συνεντεύξεων. Τέταρτη και τελευταία είναι η ζώνη της δημόσιας απόστασης, που ξεπερνά τα τρία μέτρα, και διατηρείται μπροστά σε ένα ακροατήριο (Giddens, 2002, 144).

Η απόσταση, όμως, που θα κρατήσει κάποιος από κάποιον ορίζεται διαφορετικά από πολιτισμό σε πολιτισμό. Στη Δύση, διατηρείται απόσταση ενός μέτρου τουλάχιστον σε εστιασμένη αντίδραση. Η απόσταση αυτή μικραίνει όταν στέκεται κάποιος δίπλα σε κάποιον άλλον. Αντιθέτως, στη Μέση Ανατολή οι άνθρωποι στέκονται πιο κοντά προκαλώντας την αμηχανία των ανθρώπων της Δύσης (Giddens, 2002, 144). Οι Νοτιοαμερικανοί στέκονται ακριβώς απέναντι και αρκετά κοντά ο ένας με τον άλλον. Μεγάλη απόσταση κρατάνε οι μαύροι της Αμερικής. Τέλος, στην Ινδία υπάρχουν παραδοσιακές αποστάσεις που διατηρούνε οι διάφορες κάστες μεταξύ τους (Argyle & Trower, 1981, 18).

2.6 Η σιωπή

Όποιος δεν μπορεί να καταλάβει τη σιωπή σου, δεν μπορεί να καταλάβει ούτε τα λόγια σου

J.R.R. Tolkien,

Σημαντικός δείκτης της μη λεκτικής επικοινωνίας αποτελεί και η σιωπή. Θα περίμενε κανείς ότι κάτι τέτοιο θα σήμαινε έλλειψη επικοινωνίας. Αντιθέτως, μπορεί να αποβεί χρήσιμη για έναν εκπαιδευτή εκτός και αν πρόκειται για «παγερή» σιωπή, «ύποπτη» ησυχία που προκαλεί περιφρόνηση, εχθρότητα και αυστηρότητα, σύμφωνα με τον Jamnsen. Για αυτό και πρέπει να γίνεται συνειδητά και προγραμματισμένα, διαφορετικά θα προκαλέσει ένταση και δυσάρεστα αποτελέσματα. Κατά τη διάρκεια της σιωπής, όλα τα υπόλοιπα μη λεκτικά σήματα που εκπέμπει το σώμα του εκπαιδευτή γίνονται πιο φανερά στους εκπαιδευόμενους, αφού μπορούν πιο εύκολα

να τα παρατηρήσουν (Βρεττός, 2003, 102). Φυσικά και δεν αναφερόμαστε ούτε σε μεγάλα διαστήματα σιωπής, αφού κάτι τέτοιο θεωρείται αδυναμία στη σχεδίαση ή την εκτέλεση της επικοινωνιακής πράξης. Για τον παρά πάνω λόγο οι άπειροι εκπαιδευτές-ομιλητές αποφεύγουν τα διαστήματα σιωπής με αποτέλεσμα να μιλάνε με μεγαλύτερη ένταση και γοργότερο ρυθμό (Καψάλης & Βρεττός, 2010, 172).

Η σιωπή πολλές φορές αποσκοπεί στην επιβολή πειθαρχίας. Χρησιμοποιείται επίσης και για να εστιάσει την προσοχή των συνομιλητών κάπου, να ανακτήσουν δύναμη και να δραστηριοποιηθεί η σκέψη τους. Όταν η σιωπή πραγματοποιείται για να ελεγχθεί ο βαθμός προσοχής του δέκτη, μπορεί να προκαλέσει αρνητικά αποτελέσματα, όπως δυσαρέσκεια και θυμό (Βρεττός, 2003, 103).

Η σιωπή δεν πρέπει να συγχέεται με τη διακοπή και την παύση. Μάλιστα οι παύσεις διακρίνονται σε αυτές που μένουν κενές για να ρυθμίσει ο ομιλητής την αναπνοή του και σε αυτές που καλύπτονται από τον ίδιο, ώστε να επανασχεδιάσει ή να τονίσει το λόγο του και να προκαλέσει την προσοχή του ακροατηρίου του. Οι παύσεις γενικότερα λειτουργούν ανασταλτικά, αφού αυτές που καλύπτονται ερμηνεύονται ως αδυναμία, ενώ όσες μένουν ακάλυπτες δημιουργούν ασάφειες και προκαλούν δυσαρέσκεια στον λήπτη. Αν είναι μεγάλες, δείχνουν τη δυσάρεστη διάθεση ως και κατάθλιψη του ομιλητή, συνοδευόμενες με επιφωνήματα, ήχους ή λέξεις (Βρεττός, 2003, 103).

Σε κάθε περίπτωση για να είναι μια σιωπή εύστοχη και αποτελεσματική πρέπει να είναι προγραμματισμένη, να είναι αποτέλεσμα σχεδιασμού και να συνοδεύεται από κινήσεις και άλλα μη λεκτικά σήματα που θα αποβλέπουν στον ίδιο στόχο (Καψάλης & Βρεττός, 2010, 172-173).

2.7 Η φωνή

Το πιο σημαντικό στην επικοινωνία είναι να ακούς αυτό που δεν λέγεται.

Peter Drucker

Ο ρόλος της φωνής είναι καθοριστικής σημασίας για την αποτελεσματική επικοινωνία μεταξύ συνομιλητών / εκπαιδευτή με εκπαιδευόμενου. Πολλές φορές μεγαλύτερη σημασία δεν έχει το περιεχόμενο αυτών που λένε κάποιοι, αλλά ο τρόπος που το εκφράζουνε. Χρησιμοποιούνε τη φωνή ως μέσον αναγνώρισης και ανταλλαγής συναισθημάτων. Προϋπόθεση, βέβαια, της επικοινωνίας είναι η

κατανόηση και η ύπαρξη κοινού γλωσσικού κώδικα με την ευρύτερη έννοια και μέσον της προφορικής επικοινωνίας είναι η φωνή.

Κατά την εναλλαγή των ρόλων ακροατή και ομιλητή, ο πρώτος επιχειρεί να πάρει τον λόγο υψώνοντας τη φωνή. Αντίστοιχα, και ο ομιλητής δίνει τον λόγο χαμηλώνοντάς την, προφέρει με διάρκεια την τελευταία συλλαβή ή υψώνει τη φωνή του. Οι διάφορες φωνητικές συμπεριφορές δεν είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους, αλλά συνοδεύονται με άλλα μη λεκτικά σήματα, όπως χειρονομίες, νεύματα, κινήσεις χεριών (Βρεττός, 2003, 109). Μέσω της φωνής προδίδεται η εσωτερική κατάσταση του ομιλητή και ο ακροατής μπορεί να αντλήσει πληροφορίες για εκείνον. Η επικοινωνία διαταράσσεται όταν η φωνή είναι αργή και προκαλεί ανία, λύπη και αποστροφή, ενώ όταν είναι γρήγορη προδιαθέτει ευχάριστα ή δημιουργεί θυμό και φόβο. Πόνος και απόγνωση είναι τα συναισθήματα που δείχνει μια σπασμένη φωνή, ενώ η τρεμάμενη άγχος, οργή και αγανάκτηση (Βρεττός, 2003, 110).

Βασικά στοιχεία που μπορεί να ανιχνεύσει κανείς, ασυναίσθητα πολλές φορές, είναι η καθαρότητα της φωνής και η ενεργητικότητα του ομιλητή. Η καθαρότητα, αλλά και η ενεργητικότητα καθορίζονται από συντονισμένη λειτουργία συγκεκριμένων οργανικών δομών του φωνητικού μηχανισμού. Όταν δε λειτουργεί σωστά αυτός ο μηχανισμός, προδίδεται η ασταθής και ανισόρροπη συναισθηματική κατάσταση του ομιλητή. Η φωνή, λοιπόν, γίνεται εργαλείο για να διαχειριστεί αποδοτικά ο εκπαιδευτής την επικοινωνία του με τον εκπαιδευόμενο του (Γάκη, 2012).

Ο εκπαιδευτής όταν επικοινωνεί με τον εκπαιδευόμενο του συνήθως μιλάει πιο δυνατά για να γίνεται αισθητός και αντιληπτός. Ο ακροατής πληροφορείται για τη ψυχοσύνθεση του πομπού και τις διαθέσεις του και μέσα από τη φωνή του δεύτερου δημιουργείται ευχάριστο ή δυσάρεστο κλίμα. Όταν η φωνή του είναι τραχιά ή ψευδίζει τότε ο ομιλητής αμφισβητείται από τον ακροατή και ελέγχεται από αυτόν (Βρεττός, 2003, 110-111). Έχει παρατηρηθεί ο αγχώδης άνθρωπος να μιλάει πιο γρήγορα, καμιά φορά και να τραυλίζει (Argyle & Trower, 1981, 20).

Χαρακτηριστικά της φωνής είναι ο τόνος, ο ρυθμός, η ένταση και το ύψος της. Πιο ειδικά, ο τόνος της φωνής εξαρτάται από το πώς ακούγεται ο ήχος των φωνητικών χορδών στις κοιλότητες του στόματος και της μύτης. Οι ήχοι που ηχούν καλά σε συνδυασμό με δυνατή φωνή επιβάλλονται περισσότερο. Όσοι συνδυάζονται με χαμηλή ένταση, δείχνουν θλίψη ή τρυφερότητα (Argyle & Trower, 1981, 20).

Όταν η φωνή του ομιλητή έχει γρήγορο ρυθμό φανερώνεται η ανασφάλεια και η νευρικότητά του, ενώ όταν έχει γρήγορο ρυθμό η νωχέλεια και η τάση επίδειξης. Μια φωνή βαθιά δείχνει ωριμότητα και καλλιέργεια, μια επίπεδη και άχρωμη μοιάζει να αποκαρδιώνει τον συνομιλητή, μια ρηχή είναι αδύναμη και μια λαχανιασμένη φανερώνει το άγχος του. Η ποικιλία στο ρυθμό είναι ο καλύτερος τρόπος για να μη χάνεται το ενδιαφέρον του ακροατή (Καψάλης & Βρεττός, 2010, 173, Argyle & Trower, 1981, 20).

Όσον αφορά την ένταση της φωνής, τόσο η υψηλή όσο η χαμηλή δε συμβάλλουν στην καλή επικοινωνία. Η πιο δυνατή φωνή αποτελεί εργαλείο των ανθρώπων που έχουν την τάση να επιβάλλονται και θέλουν να εκφράσουν έντονα συναισθήματα, όπως θυμό, έκπληξη και φόβο ή απλά θέλουν να τονίσουν κάτι. Πιο μαλακά και ήρεμα μιλάνε οι ντροπαλοί και ζεστοί άνθρωποι (Argyle & Trower, 1981, 20).

Η υψηλή, επίσης, δείχνει την ανασφάλεια του ομιλητή, την έλλειψη αυτοελέγχου και ψυχική ένταση που λειτουργούν αρνητικά στην προσπάθεια επιβολής της τάξης και της πειθαρχίας. Ανάλογα και η αδύνατη και σιγανή φωνή προβάλλει ανασφάλεια, διστακτικότητα και επιφυλακτικότητα. Και σε αυτήν την περίπτωση οι εναλλαγές στην ένταση, οι χρωματισμοί στη φωνή προτείνονται ως καλύτερη λύση για τη δημιουργία ενός κλίματος οικειότητας (Βρεττός, 2003, 112-114).

Το ύψος της φωνής επηρεάζει και αυτή, αφού η βαθιά φωνή καλλιεργεί ευχάριστα και θετικά συναισθήματα, ενώ η ψηλή θυμό, γέλιο ή άγχος (Βρεττός, 2003, 115). Η βαθιά, ακόμη, είναι πιο επιβλητική, γιατί ακούγεται πιο αρρενωπή και η υψηλή δείχνει το αίσθημα της υποταγής, αφού μοιάζει θηλυκή. Σημαντικές πάντως είναι οι εναλλαγές του ύψους, μιας και χρωματίζουν ευχάριστα την ομιλία δίνοντας έμφαση σε αυτό που θέλει κάθε φορά να τονίσει ο ομιλητής. Η έλλειψή τους είναι σύμπτωμα κατάθλιψης (Argyle & Trower, 1981, 20).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η ομιλία κάποιου φανερώνει και την κοινωνική του τάξη. Η ομιλία της αστικής τάξης θεωρείται καλύτερη, πιο ακριβής στην απόδοση των λέξεων και για αυτό πιο κατανοητή (Argyle & Trower, 1981, 20).

2.8 Η ενδυμασία

Μόνο οι ρηχοί άνθρωποι δεν κρίνουν από την εξωτερική εμφάνιση. Το πραγματικό μυστήριο του κόσμου είναι το ορατό, όχι το μη ορατό.

Oscar Wilde

Παράγοντας σημαντικός και όχι αμελητέος της μη λεκτικής επικοινωνίας είναι η ενδυμασία. Το ντύσιμο, όπως το επινόησε ο άνθρωπος και φρόντισε με ιδιαίτερη επιμέλεια για αυτό, τον προστατεύει από τις άσχημες καιρικές συνθήκες, τον στολίζει, επισφραγίζει το παρουσιαστικό του, το συμπληρώνει και το παρουσιάζει. Ο τρόπος που ντύνεται κανείς, με ποιο μέσον και με ποιον τρόπον δεν είναι ούτε τυχαίος ούτε ασήμαντος για τη θέση που θα έχει σε ένα δημόσιο ή προσωπικό χώρο. Μέσα από αυτό αυτοπροβάλλεται, βάζοντας τη δικιά του πινελιά για το πώς θέλει να τον βλέπουν οι άλλοι και πώς βλέπει ο ίδιος τον εαυτό του (Παπανούτσος, 1984, 206). Είτε ντύνεται κάποιος σύμφωνα με αυτό που επιτάσσει η μόδα, είτε φοράει διαρκώς την ίδια ενδυμασία πιστεύοντας ότι του ταιριάζει, απεικονίζεται η εσωτερική εικόνα του κόσμου του, τουλάχιστον ενός μέρους της που δείχνει στους άλλους συνειδητά ή ασυνείδητα.

Σαφέστατα, λοιπόν, μέσα από το ρούχο ο άνθρωπος αντλεί αυτοπεποίθηση, δύναμη, γόητρο, ενώ όταν το στερείται νιώθει ακρωτηριασμένος και εξομοιωμένος με το πλήθος (Παπανούτσος, 1984, 206). Πέρα από αυτό επηρεάζεται και ο τρόπος που τον αντιμετωπίζουν οι άλλοι και ανταποκρίνονται σε αυτόν (Wainwright, 2000, 154).

Από την πρώτη κιόλας βλεμματική επαφή, ο άνθρωπος σχηματίζει μια ιδέα και διαμορφώνει μια πρώτη εντύπωση για αυτόν που έχει απέναντί του κρίνοντάς τον βασιζόμενος στο παρουσιαστικό του. Συνάγει συμπεράσματα σχετικά με την προσωπικότητα, το φύλο, την παιδεία, το εισόδημα, την κοινωνική θέση, το επάγγελμα, τη διάθεση, την ηλικία του άλλου. Η μόδα επηρεάζει ως ένα βαθμό τον τρόπο ντυσίματος κυρίως τις νεαρές ηλικίες, ωστόσο δεν είναι περιοριστική.

Μέσα από το ντύσιμο προβάλλεται η προσωπικότητα του ατόμου. Το κοινωνικό και εξωστρεφές φοράει πιο φανταχτερά χρώματα σε σχέση με ένα εσωστρεφές και συγκρατημένο. Κάποιο που θέλει να εντυπωσιάσει και να τονίσει το «Εγώ» του χρησιμοποιεί περίεργους συνδυασμούς και κάποιο που επιδιώκει να δείξει την υψηλή κοινωνική του θέση στολίζεται με ακριβά εκκεντρικά ρούχα και κοσμήματα (Argyle & Trower, 1981, 19).

Έρευνες έχουν δείξει πως εκπαιδευτές επηρεάζουν τους εκπαιδευόμενούς τους και με την εμφάνισή τους. Όσοι υιοθετούν κομψό, λογικό και μετρημένο ντύσιμο, ίσως και λίγο συντηρητικό, αντιμετωπίζονται πιο σοβαρά και εκλαμβάνονται ως λογικοί σε σχέση με αυτούς που ντύνονται εξεζητημένα, αντισυμβατικά και ακραία (Wainwright, 2000, 160).

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε και στον διαφορετικό τρόπο εμφάνισης αναφορικά με το φύλο. Σε γενικές γραμμές, οι διαφορές στην εμφάνιση και τη σωματική διάπλαση μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι εμφανείς. Βέβαια, σήμερα επικρατεί μια σύγχυση, καθώς οι ρόλοι ανάμεσα στα δύο φύλα μπερδεύονται και ανταλλάσσονται, ωστόσο εξακολουθούν να υπάρχουν κάποια στερεότυπα που αναγνωρίζουν τη θηλυκότητα στις γυναίκες και την αρρενωπότητα στους άνδρες (Wainwright, 2000, 160-162).

Το σωματότυπο του καθενός επηρεάζει και αυτό το ντύσιμό του, αλλά και οι αλλαγές που συντελούνται στο σώμα του διαμορφώνουν την ιδέα που έχει ο ίδιος για τον εαυτό του και οι άλλοι για εκείνον. Τα σωματικά σχήματα, όπως έχουν ταξινομηθεί από τον Argyle ταξινομούνται ως εκτομορφικά (λεπτά και κοκαλιάρικα), που εκλαμβάνονται από τους άλλους ως ήρεμα αλλά αγχώδη, τα μεσομορφικά (μυώδη) ως περιπετειώδη και με αυτοπεποίθηση και οι ενδομορφικοί (παχιά) ως ζεστά, εγκάρδια και εξαρτημένα. Οι λεπτοί είναι πιο αισιόδοξοι και έχουν αυτοπεποίθηση, ένας μεσήλικας που πάχυνε, όπως και όσοι αδυνατίζουν αγγίζοντας τα όρια της ανορεξίας έχουν καταθλιπτικές τάσεις (Wainwright, 2000, 163).

Τέλος, άξιο αναφοράς αποτελούν και τα θρησκευτικά σύμβολα που συμπληρώνουν την ενδυμασία. Τα θρησκευτικά σύμβολα γίνονται φορείς της θρησκείας, της κουλτούρας, του πολιτισμού και της πίστης κάποιου. Ειδικά οι Ανατολικοί λαοί και κυρίως οι μουσουλμανικοί τα χρησιμοποιούν για τονίσουν την πίστη τους φτάνοντας πολλές φορές σε υπερβολές. Η μπούρκα είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα που αντανακλά την ανδρική αντίληψη για τη θέση της γυναίκας και υιοθετείται από συντηρητικές ισλαμικές ομάδες.

2.9 Το άγγιγμα μέσω της αφής και της σωματικής επαφής

Το άγγιγμα δίνει στον άνθρωπο ζωή, Michelangelo

Οι πρωταρχικές μορφές της μη λεκτικής επικοινωνίας έχουν σχέση με τις αισθήσεις της όσφρησης, της γεύσης και της αφής. Εδώ θα ασχοληθούμε αποκλειστικά με την αφή και τη σωματική επαφή που βοηθάει όχι μόνο στην κατάκτηση της γνώσης, αλλά κυρίως στην επικοινωνία και την ψυχοσωματική ανάπτυξη από την πρώτη στιγμή ύπαρξης του ατόμου.

Οι έρευνες ξεκινάνε από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα όταν ο Spitz αντέδρασε στον τρόπο ανατροφής που υιοθετούσαν στην Αμερική και στην Ευρώπη και έφερε την επανάσταση λέγοντας ότι δεν επαρκούσε για την καλή ανάπτυξη των παιδιών μόνο η κάλυψη των βιολογικών τους αναγκών, αλλά χρειάζονται αγάπη και τρυφερότητα για μια ολοκληρωμένη ψυχοσωματική εξέλιξη. Έδειξε ότι με την αγάπη και συγκεκριμένα με τη σωματική επαφή το παιδί ηρεμεί και μειώνονται τα σωματικά ή ψυχικά νοσήματά του. Νιώθει ασφάλεια και αποδοχή, ενώ μειώνεται το άγχος που έχει λόγω της πλήρους εξάρτησής του από την τροφή του. Η στέρηση της επαφής ή ο περιορισμός της μεταδίδει αισθήματα απόρριψης, επιθετικότητας, θυμού και άρνησης (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2002, 71-73).

Η συστηματική έρευνα σχετικά με το ρόλο της απτικής επαφής στη ψυχοσωματική ανάπτυξη ξεκίνησε με τον Harry Harlow το 1958 που συνέδεσε την επαφή του νεογέννητου με το σώμα της μητέρας του για την ολοκληρωμένη ανάπτυξή του. Η στέρηση της σωματικής επαφής προκαλεί σοβαρά προβλήματα τόσο στα ζώα όσο και στους ανθρώπους. Συγκεκριμένα, τα παιδιά που μεγαλώνουν σε δύσκολο «ψυχοκοινωνικά» περιβάλλον έχουν χαμηλό ανοσοποιητικό σύστημα και δεν απορροφούν την ενέργεια από την τροφή όπως πρέπει, με αποτέλεσμα να καθυστερεί η ανάπτυξή τους. Αν τους παρασχεθεί αγάπη και φροντίδα, η φυσιολογία του σώματος μεταβάλλεται και ο «ψυχοκοινωνικός νανισμός» ξεπερνιέται (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2002, 76-77).

Μέθοδοι που προτάθηκαν για τη σωστή σωματική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών ήταν η «φροντίδα καγκουρό» τονίζοντας τη σημασία της επαφής του νεογέννητου, ειδικά των λιποβαρών, η γυμνή αγκαλιά της μαμάς, αλλά και το μασάζ (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2002, 78-79).

Η σωματική επαφή, όμως, είναι σημαντική και για τις μέλλουσες μητέρες, αφού διευκολύνει τον τοκετό και τις δίνει δύναμη να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες που ακολουθούν με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και μικρότερη κατάθλιψη (Μιχαηλίδη, 2002, 80-82).

Εξίσου σημαντική είναι η σωματική επαφή και η δύναμη της αφής μεγάλη και στους ηλικιωμένους. Δυστυχώς, αυτή η μερίδα ανθρώπων βιώνει συχνά την απόρριψη μέσω της απτικής στέρησης, απομονώνεται, αρρωσταίνει συχνότερα και οδηγείται συχνά και στην αυτοκτονία. Αντίθετα, η επαφή τους με αγαπημένα πρόσωπα τούς τονώνει ψυχικά και σωματικά (Μιχαηλίδη, 2002, 82-83).

Ο ρόλος της αφής και σωματικής επαφής δεν αφορά, όμως, μόνο στα νεογέννητα, τις μητέρες τους και τους ηλικιωμένους. Μέσα από την απτική επαφή μπορεί το άτομο να εκφράσει πολλά διαφορετικά συναισθήματα. Εκφράζει από τα πιο τυπικά ως και τα πιο θερμά, απειλητικά ή ψυχρά συναισθήματα σε όλες τις διαβαθμίσεις τους αντικαθιστώντας το λεκτικό κώδικα επικοινωνίας, που μπορεί μάλιστα να διδαχθεί μετά από μελέτες που έγιναν (Βρεττός, 2003). Χρησιμοποιείται σε ποικίλες περιστάσεις και για διαφορετικό σκοπό και ερμηνεύεται από τον καθένα με βάση αντικειμενικά ή υποκειμενικά κριτήρια που εξαρτώνται από τον ψυχικό κόσμο του, σύμφωνα με τους Lederman και Klazky. Τέλος, τα απτικά ερεθίσματα που βιώνει κανείς μέσω της σωματικής επαφής και των θετικών αγγιγμάτων επιδρούν ευεργετικά στη σωματική υγεία, στην ανάπτυξη του εγκεφάλου, στη μη λεκτική έκφραση ευχάριστων ψυχοσυναισθηματικών καταστάσεων και στην καλλιέργεια της κοινωνικής συμπεριφοράς του ατόμου (Σταμάτης, 2004).

3 ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

3.1 Διαφορές στη μη λεκτική συμπεριφορά μεταξύ των δύο φύλων

Η μη λεκτική συμπεριφορά εκδηλώνεται διαφορετικά μεταξύ των δύο φύλων και διαφοροποιείται από την παιδική ηλικία. Παράγοντες γενετικοί και κοινωνικοί επηρεάζουν και επιβάλλουν ρόλους που γίνονται εμφανείς και στη μη λεκτική συμπεριφορά.

Η διαφορετική σωματική ανάπτυξη του ανδρικού και γυναικείου σώματος επηρεάζει τον τρόπο που τα δύο φύλα επικοινωνούν με το σώμα τους και σηματοδοτεί την ταυτότητά τους. Το βάδισμα και η στάση του σώματος είναι ενδεικτικά αυτών των διαφορών και αναγνωρίζονται ως τυπικά χαρακτηριστικά τους. Υποτιμητικά

προσάπτονται χαρακτηρισμοί και επιβάλλονται στερεότυπες ετικέτες για έναν άνδρα , όπως ότι έχει «γυναικείο περπάτημα», και αντίστοιχα για μια γυναίκα ότι «περπατάει σαν άνδρας». Έτσι, τα πρότυπα που διαμορφώνονται στην κοινωνία πιέζουν τα δύο φύλα να υιοθετήσουν συγκεκριμένη συμπεριφορά, ώστε να διατηρήσουν τη φυσική παρουσία που αρμόζει στο φύλο τους, καθώς η γυναικεία και αντρική κίνηση ή στάση επιβεβαιώνει το φύλο του ατόμου και δημιουργεί τις ανάλογες προσδοκίες από τον κοινωνικό περίγυρο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Γάλλου κοινωνιολόγου Marcel Mauss μετά από ερευνητική παρατήρηση που έκανε ότι το βάδισμα είναι μια «πολιτισμικά μαθημένη συμπεριφορά και όχι μόνο ένα λειτουργικό παράγωγο βιολογικής κληρονομικότητας» (Miell & Dallos, 2009, 75-76).

Η έρευνα ασχολήθηκε και με το βλέμμα, δηλαδή με τον τρόπο που κοιτάνε τα δύο φύλα και κατέληξε στο γεγονός ότι οι άνδρες έχουν πιο ευθύ βλέμμα σε σύγκριση με τις γυναίκες. Επίσης παρατηρήθηκε ότι οι γυναίκες αποστρέφουν το βλέμμα τους όταν τις κοιτάνε επίμονα, ενώ οι άνδρες κοιτάνε ακόμα πιο επίμονα. Η συμπεριφορά αυτή ερμηνεύτηκε ως αποτέλεσμα κυρίως του γεγονότος ότι οι άνδρες εξωτερικεύουν μεγαλύτερη δύναμη σε δημόσιους χώρους και καταλαμβάνουν αρκετό μέρος του κοινωνικού χώρου, αντίθετα με τις γυναίκες που παραμένουν περιορισμένες. Αρκεί να παρατηρήσει κανείς τη στάση του σώματος των δύο φύλων όταν κάθονται σε ένα παγκάκι (Giddens, 2002, 76). Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οι άνδρες εκδηλώνουν έτσι τάσεις επεκτατικότητας, κυριαρχίας και επιθετικότητας και ότι οι γυναίκες από τη στιγμή κυρίως που γίνονται μητέρες μαθαίνουν να μοιράζονται το χώρο τους με τα βρέφη.

Έχει παρατηρηθεί και το γεγονός ότι οι γυναίκες γελούν και χαμογελούν περισσότερο από τους άνδρες, επειδή είναι πιο κοινωνικές. Οι γυναίκες νοσοκόμες έχουν την ικανότητα να εξαπατούν με την έκφραση του προσώπου τους ασθενείς τους, γιατί συχνά τους κρύβουν πόσο άρρωστοι είναι , ως επακόλουθο της δουλειάς τους (Wainwright, 2000, 52). Ορισμένες έρευνες αναφέρουν ότι οι περισσότερες γυναίκες που κάθονται με τα γόνατα και τα δάχτυλα των ποδιών ενωμένα με τις κνήμες ανοιχτές είναι πιο νοικοκυρεμένες, αγαπάνε τη δουλειά τους και τον προγραμματισμό, νιώθουν ανασφάλεια και δε θέλουν αλλαγές. Σε μια συνέντευξη κουνιούνται λιγότερο από τους άνδρες στο κάθισμά τους. Σε μια δεύτερη συνέντευξη συμβαίνει το αντίθετο, γιατί οι γυναίκες αγχώνονται περισσότερο από τους άνδρες (Wainwright, 2000, 88-89).

Επιπρόσθετα, έχει βρεθεί ότι οι γυναίκες είναι σε θέση να ερμηνεύουν τα μη λεκτικά σήματα καλύτερα από τους άνδρες και ειδικά τις εκφράσεις του προσώπου σύμφωνα με τους Knapp και Hall. Αυτό μπορεί να ερμηνευτεί από το γεγονός ότι τα κορίτσια από τη νεαρή τους ηλικία μαθαίνουν να ανταποκρίνονται στις διαθέσεις και συμπεριφορές των άλλων με μεγαλύτερη ευαισθησία, σύμφωνα με τις κοινωνικές επιταγές. Αυτό υποστηρίζει και η *υπόθεση της συμμόρφωσης* όπως διατυπώθηκε από τους Rosenthal και DePaulo που υποστηρίζει από τη μια την τάση συμμόρφωσης των γυναικών και από την άλλη την τάση μη εισβολής τους στο χώρο των ανδρών (Miell & Dallos, 2009, 78). Τα παραπάνω δείχνουν και μια αυξημένη προσαρμοστικότητα των γυναικών στις επιθυμίες των ανδρών, όπως αυτή επιτάσσεται από το κοινωνικό κατεστημένο.

Τέλος, πρέπει να επισημανθούν και οι διαφορές στην απτική επαφή μεταξύ των δύο φύλων. Οι γυναίκες επιζητούν πολύ περισσότερη επαφή με το άγγιγμα, με τους άνδρες να συμβαίνει το αντίθετο. Επίσης, το άγγιγμα ρέει προς τα κάτω, δηλαδή στις κοινωνικές σχέσεις η μη λεκτική επικοινωνία των ανδρών ρυθμίζει τις ενέργειες των γυναικών με το να τονίζεται η διαφορά κοινωνικής θέσης (Miell & Dallos, 2009, 80).

3.2 Πολιτιστικές διαφορές στον τρόπο επικοινωνίας

Η πολυπλοκότητα της γλώσσας του σώματος είναι δεδομένη είτε συνδιαλέγονται άτομα ίδιας καταγωγής και πολιτισμικής προέλευσης, είτε διαφορετικής. Στη δεύτερη περίπτωση, βέβαια, οι δυσκολίες είναι ακόμα μεγαλύτερες, γιατί ακόμα και αν υπάρχει κοινός γλωσσικός κώδικας επικοινωνίας δεν υπάρχουν κοινές πολιτισμικές καταβολές, γεγονός που δυσχεραίνει την επικοινωνία αφού συχνά δημιουργούνται παρανοήσεις. Η διαπολιτισμική επικοινωνία είναι πολύ σημαντική, καθώς άνθρωποι από όλο τον κόσμο αλληλεπιδρούν μιας, η παγκοσμιοποίηση έχει καταρρίψει τα σύνορα και πολλοί ζουν και εργάζονται σε χώρες διαφορετικές από τη δική τους, ταξιδεύουν συχνά και διαντιδρούν μεταξύ τους. Δυστυχώς παρατηρούνται και φαινόμενα αναγκαστικής διαπολιτισμικής επικοινωνίας, όπως διαμορφώθηκαν μετά τα τελευταία γεγονότα με τον πόλεμο που μαίνεται στη Συρία, αφού πολλοί άνθρωποι αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν για να σωθούν. Για αυτό υπάρχει αναγκαιότητα μιας ολιστικής προσέγγισης της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε ένα παγκόσμιο πλαίσιο από τους ερευνητές της μη-λεκτικής συμπεριφοράς, καθώς και επιτακτικής ανάγκης συνεργασίας μεταξύ των ερευνητών ανά την υφήλιο, ώστε να μελετηθούν οι διαπολιτισμικές διαφορές (Montepare, 2007,153).

Σίγουρα υπάρχουν και πολλά κοινά σημεία στη μη λεκτική επικοινωνία των ανθρώπων ανά τον κόσμο. Αφού μελέτησαν οι Eckman και Friesen δεκατρείς κοινωνίες διαφορετικές πολιτισμικά, διαπίστωσαν ότι οι άνθρωποι ήταν σε θέση να διακρίνουν επακριβώς τις μη λεκτικές εκφράσεις της χαράς, της έκπληξης, του φόβου, του θυμού, της λύπης και της αηδίας. Επίσης, το χαμόγελο αποτελεί κοινό δείκτη ευτυχίας, όπως το άγριο βλέμμα και η δυνατή φωνή του θυμού. Αντίστοιχα και ο Michael Argyle κατέγραψε επτά κοινά σημεία στο χαιρετισμό: το κοντινό πλησίασμα των προσώπων, το ανεβοκατέβασμα των φρυδιών, το χαμόγελο, τη βλεμματική και σωματική επαφή, τη χρήση της παλάμης των χεριών και το τίναγμα ή το νεύμα του κεφαλιού που μοιάζει με υπόκλιση (Wainwright, 2000, 212-213).

Ωστόσο, το κεφάλαιο αυτό θα ασχοληθεί περισσότερο με τις πολιτισμικές διαφορές, όπως καταγράφονται στη μη λεκτική επικοινωνία. Παρακάτω αναφέρονται ενδεικτικά μόνο μερικά παραδείγματα. Προηγουμένως θα αναφερθούμε σε μια έρευνα που διεξήχθη μεταξύ ομάδων φοιτητών από διαφορετικές φυλετικές ομάδες και απεδείχθη η ύπαρξη αμφίδρομων φυλετικών προκαταλήψεων στην αναγνώριση εκφράσεων του προσώπου της έτερης φυλετικής ομάδας, δεδομένου ότι η ακρίβεια στην αναγνώριση των εκφράσεων κάθε ομάδας από την έτερη ομάδα ήτο αδύνατο - βάσει των αποτελεσμάτων - να θεωρηθεί συμπτωματική (Kilbride & Yarczower, 1983, 27). Άλλες έρευνες αποκαλύπτουν ότι μπορεί να ανιχνευτεί φυλετική προκατάληψη σε μόλις 20'' μη-λεκτικής επικοινωνίας – αρκεί η προκατάληψη να είναι σχετική με το πλαίσιο πχ κατά τη διάρκεια διαφυλετικής διάδρασης (Richeson & Shelton, 2005, 75).

Το άγγιγμα μπορεί να έχει άλλη σημασία σε διαφορετικές κοινωνίες. Σε έρευνα πεδίου για τον τρόπο αγγίγματος σε διεθνή δείγμα διαπιστώθηκε ότι οι διαφοροποιήσεις στο δημόσιο διαπροσωπικό άγγιγμα οφείλονται στην εθνικότητα, καθώς επίσης ότι το άγγιγμα μεταξύ δυάδων επηρεαζόταν από το είδος της σχέσης. Το αποτέλεσμα της έρευνας επιβεβαιώνει τη σημαντικότητα της επίγνωσης του τρόπου αγγίγματος στη διαπολιτισμική επικοινωνία (Mc Daniel & Andersen, 1998, 56). Είναι πιο κοινό στις «κοινωνίες της αφής», απ' ό, τι είναι στις «κοινωνίες μη-επαφής». Οι Άραβες αγγίζονται όχι μόνο την ώρα που μιλάνε, αλλά κάθονται πολύ κοντά ο ένας στον άλλον για να χουν και καλύτερη βλεμματική επαφή. Τον κοιτάζουν ακόμα και όταν ακούνε, για αυτό τον λόγο τους απωθούν τα μαύρα γυαλιά. Οι γυναίκες των Αράβων δεν αγγίζουν τίποτα σε δημόσιους χώρους. Οι Έλληνες από

την άλλη κοιτάζουν περισσότερο προς τους συνομιλητές τους, αλλά και τους παρευρισκόμενους, λόγω ανασφάλειας μήπως όσα λένε δεν είναι ενδιαφέροντα και για αυτό τους παραβλέπουν (Argyle & Trower, 1981, 110, Wainwright, 2000, 209-210).

Αποτελέσματα δυο ερευνών καταδεικνύουν ότι οι διαφορές στην κοινωνική δομή στην ιαπωνική και την αμερικανική κοινωνία εκδηλώνονται σε διαφορές στον τρόπο ερμηνείας των στάσεων του σώματος - οι κρίσεις των Ιαπώνων επηρεάζοντας από θέματα που αφορούσαν σε status και δύναμη, ενώ οι κρίσεις των Αμερικανών από διαπροσωπική θέματα όπως κρίσεις αρεσκείας – δυσαρέσκειας (Matsumoto & Tsutomu, 1987, 166).

Συγκρίνοντας τους λαούς μεταξύ τους, οι Άραβες κάθονται σταυροπόδι, ενώ οι Γιαπωνέζοι υποκλίνονται. Οι Γερμανοί στέκονται πιο στητά από εκείνους με καταγωγή από τη Λατινική Αμερική (Wainwright, 2000, 210).

Πιστοί στα ραντεβού τους είναι οι Αμερικάνοι, κάτι που δεν παρατηρείται στις χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Μέσης Ανατολής. Στη Μέση Ανατολή τα πρόσωπα υψηλότερου βαθμού και τάξης έχουν προτεραιότητα. Στους Άραβες, πάλι, αρέσει η αμεσότητα και η περιοδική έκφραση συναισθημάτων (Wainwright, 2000, 215).

Οι Ιταλοί είναι πολύ εκφραστικοί ως προς τις χειρονομίες που χρησιμοποιούν για να εκφράσουν ό, τι λένε. Αντίθετα οι Γιαπωνέζοι δεν επιτρέπουν στα συναισθήματά τους να φανούν στο πρόσωπο, ειδικά τα αρνητικά. Αναγνωρίζουν καλύτερα τα συναισθήματα από τις εκφράσεις των Βρετανών παρά από τους συμπατριώτες τους. Οι Βρετανοί πάλι κρύβουν τα συναισθήματά τους και υποφέρουν εσωτερικά για περιπτώσεις που οι Ιταλοί ή οι Άραβες θα φώναζαν ή θα έκλαιγαν (Argyle & Trower, 1981, 110-111).

Το ελαφρύ χτύπημα στο κεφάλι είναι συχνά σημάδι στοργής. Στις ισλαμικές, όμως, χώρες το κεφάλι είναι η έδρα των πνευματικών δυνάμεων και για αυτό κανείς δεν πρέπει να το αγγίζει (Wainwright, 2000, 217).

Τέλος, και στην εμφάνιση παρατηρούνται διαφορές, αφού ορισμένες φυλές ακολουθούν αυστηρούς κανόνες. Οι γυναίκες των Αράβων συχνά πρέπει να είναι τόσο καλά καλυμμένες με τα ρούχα, ώστε να διακρίνονται μόνο τα μάτια. Στην Ιαπωνία υπάρχει ομοιομορφία στη στολή που περιλαμβάνει σχετικά με τη σχολική

ενδυμασία ένα άσπρο πουκάμισο, μαύρο σακάκι και παντελόνι ή φούστα για τα κορίτσια (Wainwright, 2000, 215).

Αυτές και άλλες πολλές διαφορές μεταξύ λαών άλλης κουλτούρας μπορεί να εντοπίσει κανείς. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν είναι πολλοί οι κοινοί σηματοδότες που διευκολύνουν την επικοινωνία, ακόμα και αν δεν υπάρχει ίδιος γλωσσικός κώδικας μεταξύ τους. Εδώ, όμως, αξίζει να αναφερθεί και μια άλλη παράμετρος που έθεσε ο Goffman. Όλα τα παραπάνω ισχύουν για κοινωνίες όπου η επαφή με τους ξένους είναι συνήθης. Κάτι τέτοιο δε συμβαίνει σε μικρές παραδοσιακές κοινωνίες, όπου δηλαδή η διαντίδραση είναι περιορισμένη. Μελέτησε τους Κουνγκ που ζουν στο νότιο μέρος της Αφρικής, απομονωμένοι χωρίς να έχουν τη δυνατότητα ιδιωτικής ζωής και διαπίστωσε ότι οι κοινωνικές στιγμές είναι ως και ανύπαρκτες (Giddens, 2002, 147-148).

4 ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ ΣΥΡΙΑ

4.1 Ισλαμισμός

Ο Ισλαμισμός είναι η δεύτερη σε μέγεθος θρησκεία στον κόσμο, πρώτη μετά τον Χριστιανισμό. Ο προφήτης Μωάμεθ δίδαξε για τον μοναδικό Θεό του Ισλάμ, τον Αλλάχ, που θεωρείται ότι εξουσιάζει όλους τους ανθρώπους και τη φύση. Οι μουσουλμάνοι πιστοί οφείλουν να τηρούν τους Στύλους του Ισλάμ. Ο πρώτος είναι η αναφώνηση της ισλαμικής πίστης για τη μοναδικότητα του Αλλάχ και του Μωάμεθ. Ο δεύτερος είναι οι πέντε δημόσιες προσευχές στραμμένοι προς την ιερή πόλη Μέκκα. Ο τρίτος είναι η νηστεία του Ραμαζανιού που πρέπει να ακολουθήσουν για ένα μήνα. Τέταρτος στύλος είναι η υποχρέωση των πιστών να επισκεφτούν τη Μέκκα για να προσευχηθούν τουλάχιστον μια φορά στη ζωή τους (Giddens, 2002, 574-575).

Ο Ισλαμισμός διαδόθηκε ευρέως ανά τον κόσμο με τους πιστούς του να ξεπερνάνε το ένα δισεκατομμύριο πιστούς και την πλειονότητά τους να βρίσκεται στη Βόρεια και Ανατολική Αφρική, τη Μέση Ανατολή και το Πακιστάν (Giddens, 2002, 575).

Τα τελευταία χρόνια ο ισλαμικός φονταμενταλισμός (η κατά γράμμα ερμηνεία των ιερών κειμένων) επέδρασε σε κράτη όπως της Αιγύπτου, της Συρίας και της Αλγερίας. Το Ισλάμ μέσα από την ερμηνεία που έδωσε στο Κοράνι παροτρύνει τους πιστούς να αγωνιστούν στο δρόμο του Θεού, κάτι που συνεπάγεται αγώνα κατά των απίστων και εναντίων όσων διαφθείρουν τη μουσουλμανική κοινότητα (Giddens, 2002, 595).

Το Ισλάμ υπέστη εσωτερικές διαιρέσεις. Ο Χαριζισμός και ο Σιισμός αποσχίστηκαν από τον βασικό κορμό του. Ο Χαριζισμός δε διήρκησε πολύ. Ο Σιισμός, όμως εξακολουθεί να ασκεί επίδραση και αποτελεί την επίσημη θρησκεία του Ιράν. Η ισλαμική ηγεσία, όμως, στις περισσότερες αραβικές χώρες παραμένει στα χέρια της πλειοψηφίας, των Σουνιτών, των οποίων οι απόψεις είναι πιο διαλλακτικές σε σχέση με τις αυστηρές απόψεις των Σιιτών (Giddens, 2002, 596).

Τέλη του 19^{ου} αιώνα η επιβολή του δυτικού κόσμου στο μουσουλμανικό, οδήγησε σε μεταρρυθμιστικά κινήματα που επεδίωκαν να επαναφέρουν την καθαρότητα και τη δύναμη του Ισλάμ. Αυτός ο σκοπός εξυπηρετήθηκε με την «ισλαμική επανάσταση» του 1978-1979. Ο Χομενί ηγέτης του Ιράν επανερμήνευσε τις ιδέες του σιισμού και αναβίωσε τον ισλαμικό νόμο που συνοδεύτηκε με εθνικιστική θεώρηση, αντίθετη προς τις δυτικές επιδράσεις (Giddens, 2002, 597).

Σήμερα υπάρχει μεγάλη ανησυχία για τη σύγκρουση του ισλαμικού κόσμου με όποιο μέρος δε συμερίζεται τις απόψεις του, καθώς αντιδρά σε κάθε κίνηση εκδημοκρατισμού.

4.2 Συρία, θρησκεία και συμφέροντα

Στη Συρία τα τελευταία πέντε χρόνια εκτυλίσσεται ένας άδικος πόλεμος, που ρίζες του έχει στο καθεστώς του Μπασίρ αλ Άσαντ, αλλά και στη σύγκρουση θρησκευτικών και πολιτικών στρατηγικών. Θύμα του ο λαός της Συρίας, που έχει αναγκαστεί να μεταναστεύσει στην Ευρώπη και σε γειτονικές χώρες προκειμένου να βρει τη σωτηρία. Ο πόλεμος αυτός μεταξύ Σιιτών και Σουνιτών για την επικράτηση στο Ισλάμ είναι από τις πιο αιματηρές θρησκευτικές συρράξεις που έζησε η Δυτική Ευρώπη τους περασμένους αιώνες.

Δεκαετίες τώρα το καθεστώς της Συρίας κυριαρχείται από τους ισλαμιστές Αλαουίτες που καταπιέζουν τους Σουνίτες, παρόλο που οι δεύτεροι αποτελούν την πλειοψηφία, όπως και τους Χριστιανούς. Οι Αλαουίτες συγγενεύουν με τους Σίιτες μουσουλμάνους και για αυτό βρίσκουν στήριγμα από το Ιράν και το Λίβανο. Στην περιοχή έχουν δημιουργηθεί δύο αντίπαλα στρατόπεδα: από τη μια Ιράν-Ιράκ-Συρία-Λίβανος που υποστηρίζονται από Σίιτες και από την άλλη οι σουνιτικές χώρες όπως η Τουρκία, η Σαουδική Αραβία και το Κατάρ (Παπαθανασόπουλος, 2016).

Στον εμφύλιο πόλεμο της Συρίας έχουν εμπλακεί και Μεγάλες Δυνάμεις. Η Αμερική, οι Ευρωπαϊκές χώρες και η Τουρκία υποστηρίζουν τους Σουνίτες αντάρτες, ενώ η Ρωσία, η Κίνα και το Ιράν τους Σίιτες του Ασαντ.

4.3 Λίγα λόγια για τον πόλεμο στη Συρία

Ο πόλεμος ξεκίνησε πριν 5,5 χρόνια στις 15 Μαρτίου του 2011. Δύο μικρές διαδηλώσεις κατά της κυβέρνησης, στην πρωτεύουσα της Συρίας, τη Δαμασκό, κατεστάλησαν βίαια από το καθεστώς του Μπασάρ Αλ Άσαντ. Η συριακή κυβέρνηση, που η δυναστεία της κυβερνούσε τη χώρα επί 45 χρόνια, εξαπέλυσε το συριακό στρατό για να καταστείλει την εξέγερση, και αρκετές πόλεις πολιορκήθηκαν. Η βίαιη καταστολή των διαδηλώσεων έφερε αντίδραση. Και αυτή περαιτέρω καταστολή από τις δυνάμεις του Άσαντ. Σύμφωνα με μαρτυρίες, στρατιώτες που αρνήθηκαν να ανοίξουν πυρ εναντίον αμάχων εκτελέστηκαν με συνοπτικές διαδικασίες από το στρατό της Συρίας. Η κυβέρνηση της Συρίας αρνήθηκε τη φημολογία για αποστασίες, και κατηγορήσε "ένοπλες συμμορίες" για την πρόκληση προβλημάτων.

Στα τέλη του 2011, πολίτες και λιποτάκτες του στρατού σχημάτισαν μάχιμες μονάδες, οι οποίες ξεκίνησαν μια εκστρατεία εξέγερσης κατά του συριακού στρατού. Οι αντάρτες ενοποιήθηκαν κάτω από τη σημαία του Ελεύθερου Συριακού Στρατού και πολέμησαν με ένα ολοένα και πιο οργανωμένο τρόπο. Η εξέγερση είχε θρησκευτικές προεκτάσεις, αν και καμία παράταξη με συμμετοχή στη διαμάχη δεν έχει αναφέρει κάτι σχετικό. Η αντιπολίτευση κυριαρχείται από **σουνίτες** μουσουλμάνους, ενώ τα κορυφαία στελέχη της κυβέρνησης είναι **αλαουίτες** μουσουλμάνοι.

Από τη σύγκρουση διαφαίνεται μια θρησκευτική μάχη μεταξύ της Σαουδικής Αραβίας που υποστηρίζει τους αντάρτες οι οποίοι είναι σουνίτες στην πλειονότητα τους, και του σιιτικού Ιράν που θέλει να διατηρήσει τη φατρία των Αλαουιτών στην εξουσία της Δαμασκού. Η σιιτική οργάνωση Χεζμπολάχ του Λιβάνου πολεμά επίσης στο πλευρό της συριακής κυβέρνησης.

Με τον πόλεμο στη Συρία αναδείχθηκε η εξτρεμιστική δύναμη του Ισλαμικού Κράτους. Η ανάδυση του χαλιφάτου του Αλ Μπαγκνταντί, αλλά και πολλές άλλες κοινωνικές, πολιτικές αλλά και πολιτισμικές συγκυρίες εξάπλωσαν ένα κύμα τζιχαντιστικών... προσδοκιών σε όλο τον κόσμο. Η διαμάχη στο επίκεντρο του πολέμου, μεταξύ του ηγέτη Μπασάρ αλ-Άσαντ και της αντιπολίτευσης, αποτελεί

κομβικό σημείο κατανόησης για την ύπαρξη και την ενίσχυση του ISIS. Η παρούσα εργασία όμως δεν κάνει πολιτική ανάλυση, για αυτό και θα σταθούμε μόνο στα γεγονότα.

Η άνοιξη του 2011 υπήρξε καθοριστική, όχι μόνο για τη Συρία, αλλά για όλη την ανθρωπότητα. Αποτέλεσε την αρχή μιας ατελείωτης βαρυχειμωνιάς του τρόμου, της τρομοκρατίας, του αίματος και των βιαιοτήτων, από κάθε πλευρά, αλλά και ένα κύμα προσφύγων που σπάνια έχει καταγραφεί στα χρονικά της ανθρώπινης ιστορίας. Το Συριακό Παρατηρητήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων που διαθέτει μεγάλο δίκτυο πηγών πληροφόρησης στη χώρα, έχει μετρήσει 271.138 νεκρούς. Ανάμεσά τους είναι 79.106 άμαχοι από τους οποίους 13.500 είναι παιδιά και 8.760 γυναίκες, σύμφωνα με απολογισμό που δημοσιοποιήθηκε στις 23 Φεβρουαρίου του 2016. Η μη κυβερνητική αυτή οργάνωση δεν περιλαμβάνει τους χιλιάδες αγνοούμενους, τους αντικαθεστωτικούς στις φυλακές του καθεστώτος και τα μέλη των δυνάμεων, πιστών στον πρόεδρο Άσαντ που κρατούνται από τους αντάρτες και τις τζιχαντιστικές οργανώσεις, όπως το Ισλαμικό Κράτος (Δεληγιάννη, 2016).

Η Τουρκία είναι σήμερα η χώρα που έχει δεχτεί στο έδαφός της τους περισσότερους από τους πρόσφυγες αυτούς, μεταξύ 2 και 2,5 εκατομμύρια Σύριους. Ο Λίβανος φιλοξενεί περίπου 1,2 εκατομμύριο, σύμφωνα με επίσημες πηγές. Περισσότερο από τα δύο τρίτα αυτών ζουν σε συνθήκες "ακραίας φτώχειας", σύμφωνα με τον ΟΗΕ. Στην Ιορδανία, σχεδόν 630.000 έχουν καταγραφεί από την HCR αλλά οι αρχές εκτιμούν ότι ο αριθμός τους ξεπερνά το ένα εκατομμύριο. 225.000 Σύριοι έχουν καταφύγει στο Ιράκ και 137.000 στην Αίγυπτο. Οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν τη φτώχεια, προβλήματα υγείας και αυξανόμενες εντάσεις με τις τοπικές κοινότητες όπου ζουν σε πρόχειρες δομές και σε πολύ δύσκολες συνθήκες. Μια μεγάλη πλειονότητα των σύριων προσφύγων εξακολουθούν να βρίσκονται στις χώρες της περιοχής, ωστόσο ολοένα και περισσότεροι είναι αυτοί που μεταβαίνουν στην Ευρώπη επιχειρώντας έναν επικίνδυνο και αβέβαιο περίπλο.

Μόνο το 2016, 705.200 πρόσφυγες και μετανάστες έχουν διασχίσει τη Μεσόγειο, σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR): 562.355 άνθρωποι έφτασαν στην Ελλάδα και 140.000 στην Ιταλία. Στην Ελλάδα το 64% των προσφύγων είναι Σύριοι (iefimerida, 2016).

Στους 58.380 ανέρχεται ο αριθμός των προσφύγων σε όλη την Ελλάδα. Μόνο στα νησιά του Αιγαίου τις πρώτες 20 μέρες του Αυγούστου του 2016, 2100 άνθρωποι έχουν φτάσει. Το μεγαλύτερο πρόβλημα το αντιμετωπίζει η Λέσβος όπου έχουν καταγραφεί γύρω περισσότερα από 4800 άτομα εγκλωβισμένα στο νησί (azinika, 2016, Τσακαλίδης, 2016).

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

5 ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

5.1 Εισάγοντας το θέμα

Μετά από επισκόπηση της ήδη υπάρχουσας βιβλιογραφίας έγινε αντιληπτή η αξία της επικοινωνίας ως πεμπουσίας της κοινωνικής συνύπαρξης. Η επικοινωνία όμως, όπως προέκυψε, δεν περιλαμβάνει μόνο λέξεις. Στα προηγούμενα κεφάλαια αναφερθήκαμε στο ρόλο της μη λεκτικής επικοινωνίας και στους διαύλους πραγμάτωσής της, όπως αυτή έχει μελετηθεί από ξένους ερευνητές, αλλά και από Έλληνες. Όπως προαναφέρθηκε, η συστηματική έρευνα στην Ελλάδα στο χώρο της πρωτοβάθμιας δημοτικής εκπαίδευσης ξεκίνησε από μια ομάδα ερευνητών μεταξύ των οποίων καταλέγονται ο Βρεττός, ο Κοντάκος, ο Πολεμικός, η Παπαδάκη-Μιχαηλίδη κ.α.

Το θέμα όμως της μη λεκτικής επικοινωνίας είναι πολύ μεγάλο και δεν περιορίζεται στο σχολικό χώρο. Αφορά σε όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης ζωής και επηρεάζει όλες τις πτυχές της. Στην Ελλάδα οι περισσότερες έρευνες επικεντρώνονται στη σχέση εκπαιδευτικού – μαθητή. Ωστόσο, λόγω της σύγχρονης πραγματικότητας και των αναγκών που έχουν προκύψει η παρούσα ερευνητική εργασία επιχειρεί να εξετάσει τη σχέση μεταξύ εκπαιδευτών και προσφυγόπουλων όπως αυτή διαμορφώνεται μέσω της μη λεκτικής επικοινωνίας.

5.2 Σκοπός της έρευνας

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας γίνεται ένα εγχείρημα να εντοπιστεί η σχέση ανάμεσα στη μη λεκτική επικοινωνία μεταξύ προσφυγόπουλων και εκπαιδευτών. Ειδικότερα επικεντρώνεται στο αν είναι αυτή αρκετή για την επικοινωνία μεταξύ τους.

Η έρευνα αυτή έχει ως πρόθεση:

- να εντοπίσει τις μορφές της μη λεκτικής συμπεριφοράς του εκπαιδευτή και εκπαιδευόμενου
- να προσεγγίσει την εκφραστική δύναμη του σώματος και της χρησιμότητάς του στην επικοινωνιακή διαδικασία να προσδιορίσει με την παρατήρηση τον βαθμό στον οποίο η μη λεκτική επικοινωνία των αγοριών και κοριτσιών προσφυγόπουλων επηρεάζεται από το φύλο του εκπαιδευτή
- να αναδείξει κατά πόσο η μη λεκτική επικοινωνία επηρεάζεται από το φύλο των προσφυγόπουλων

- με την ανάδειξη του ρόλου της μη λεκτικής επικοινωνίας στην επικοινωνιακή πράξη, να εξετάσει σε ποιο βαθμό αυτή την επηρεάζει και πώς θα μπορούσε να βελτιωθεί. Με άλλα λόγια επαρκεί η μη λεκτική επικοινωνία μεταξύ εκπαιδευτών και προσφυγόπουλων;

5.3 Ερευνητικές υποθέσεις και ερωτήματα

Με βάση το σκοπό της έρευνας και τα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε διατυπώνουμε τις παρακάτω υποθέσεις:

- Υπόθεση 1: Υπάρχει μη λεκτική επικοινωνία μεταξύ προσφυγόπουλων και εκπαιδευτών.
- Υπόθεση 2: Η μη λεκτική συμπεριφορά των προσφυγόπουλων επηρεάζεται από το φύλο του εκπαιδευτή.
- Υπόθεση 3: Η μη λεκτική επικοινωνία των προσφυγόπουλων με τον εκπαιδευτή τους εξαρτάται από το φύλο των προσφυγόπουλων.
- Υπόθεση 4: Η χρήση του μη λεκτικού κώδικα έχει ανάγκη τον λεκτικό για να είναι ολοκληρωμένη, αφού μόνη της δεν επαρκεί κατά την επικοινωνία των εκπαιδευτών με τα προσφυγόπουλα.

Με βάση τα παραπάνω, στο πλαίσιο της έρευνας μας τίθενται τα εξής ερωτήματα:

1. Χρησιμοποιούν μη λεκτικό κώδικα οι εκπαιδευτές και τα προσφυγόπουλα για να επικοινωνήσουν;
2. Το φύλο του εκπαιδευτή επιδρά στη μη λεκτική επαφή μεταξύ εκπαιδευτών και προσφυγόπουλων;
3. Το φύλο των προσφυγόπουλων επιδρά στη μη λεκτική επαφή μεταξύ εκπαιδευτών και προσφυγόπουλων;
4. Είναι επαρκής η μη λεκτική επικοινωνία για μια ολοκληρωμένη επικοινωνία μεταξύ εκπαιδευτών και προσφυγόπουλων;

6 Η ΕΡΕΥΝΑ

6.1 Λόγος επιλογής του θέματος

Το περασμένο καλοκαίρι γίναμε μάρτυρες μιας όχι πρωτοφανούς για τα ελληνικά δεδομένα εμπειρίας, μιας και ανάλογα γεγονότα έχουν λάβει χώρα ξανά κατά τη μικρασιατική καταστροφή, αλλά αντίστοιχα σοκαριστική. Η προκυμαία της Μυτιλήνης γύρω στις 15- 30 Αυγούστου το 2015 φιλοξένησε χιλιάδες πρόσφυγες από τη Συρία. Σκηνές και πρόχειρα καταλύματα είχαν στηθεί παντού, ενώ πρόσφυγες περιφέρονταν κατά μήκος της προκυμαίας και πιο πέρα ακόμα αναζητώντας λίγο χώρο για να κοιμηθούν. Η κατάσταση ήταν απελπιστική τόσο για τους ίδιους τους πρόσφυγες που έπρεπε να αντιμετωπίσουν την εξαθλίωση και το φόβο τους για το άγνωστο, όσο και για τη τοπική κοινωνία που βρέθηκε αντιμέτωπη και ανοργάνωτη σε μια τόσο κρίσιμη κατάσταση με τις συνέπειες ενός πολέμου, του πολέμου στη Συρία.

6.2 Επιμέρους μεταβλητές της έρευνας

Αντικείμενο της έρευνάς μας είναι αν η μη λεκτική επικοινωνία επηρεάζεται από το φύλο των εκπαιδευτών και των προσφυγόπουλων. Συνεπώς, η μεταβλητή φύλο αποτελεί καίριο κομμάτι της. Για αυτό είναι πολύ σημαντικό να επισημάνουμε ότι κάθε φύλο χρησιμοποιεί διαφορετικούς μη λεκτικούς κώδικες. Έτσι, επιλέξαμε 6 άνδρες εκπαιδευτές και 9 γυναίκες προσπαθώντας να υπάρξει μια ισομέρεια μεταξύ τους, αν και δεν ήταν εύκολο, προκειμένου να διαπιστώσουμε αν το φύλο του εκπαιδευτή επηρεάζει τη λεκτική συμπεριφορά των ίδιων απέναντι στα προσφυγόπουλα. Κάτι τέτοιο δεν ήταν εύκολο, αφού οι γυναίκες ήταν υπεράριθμες σε σχέση με τους άνδρες. Εξετάσαμε, δηλαδή, αν οι γυναίκες ή οι άνδρες επικοινωνούσαν διαφορετικά με τα προσφυγόπουλα.

Αντίστοιχα για την παρατήρηση επιλέχθηκαν κορίτσια και αγόρια προσφυγόπουλα σε ίσο περίπου αριθμό, 8 κορίτσια και 7 αγόρια, για να διαπιστωθεί αν το φύλο των προσφυγόπουλων επηρεάζει τη μη λεκτική συμπεριφορά τους με τους εκπαιδευτές. Τόσο τα αγόρια όσο τα κορίτσια εκπέμπουν διαφορετικά στοιχεία μη λεκτικής επικοινωνίας, λόγω ιδιοσυγκρασίας ή κουλτούρας, τα οποία επιδρούν και επηρεάζουν με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετικό βαθμό την επικοινωνιακή διαδικασία.

Επιλέχθηκε για την εξέταση της μη λεκτικής συμπεριφοράς των εκπαιδευτών και των προσφυγόπουλων δύο χώροι δράσης και αλληλεπίδρασης. Στους χώρους αυτούς

εργάζονται οι εκπαιδευτές και μένουν προσωρινά τα προσφυγόπουλα, όταν αρχικά φτάνουν στην Ελλάδα και όταν αργότερα μεταφέρονται για τη φιλοξενία τους.

Ακόμα, η ηλικία και ο χρόνος προϋπηρεσίας του κάθε εκπαιδευτή, αλλά και η εξειδίκευση – εκπαίδευσή του επηρεάζει την ποιότητα της επικοινωνίας. Βέβαια, η εμπειρία είναι σημαντική, αλλά δε βοηθάει από μόνη της στο «χειρισμό του σώματος» (Βρεττός, 2010, 11).

6.3 Περιγραφή των συνθηκών έρευνας

Η έρευνα διεξήχθη κατά κύριο λόγο σε ένα χώρο ειδικά σχεδιασμένο για να στεγάσει οικογένειες προσφύγων από τη Συρία. Η περιοχή αυτή βρίσκεται 10 χιλιόμετρα έξω από την πόλη της Μυτιλήνης και ονομάζεται Καρά τε πε. Εκεί στεγάζονται προσωρινά γύρω στις 800 οικογένειες, όπου ζούνε και δραστηριοποιούνται μέχρι να ελεγχθούν τα έγγραφά τους που θα τους ανοίξουν το δρόμο για την Αθήνα. Οι υπόλοιποι περίπου 4000 πρόσφυγες διαμένουν προσωρινά σε ένα πρώην στρατόπεδο στην περιοχή της Μόριας, περίπου 15 χιλιόμετρα από την πόλη της Μυτιλήνης. Ένα μικρό μέρος της έρευνας πραγματοποιήθηκε σε ένα ξενοδοχείο έξω από τη Μυτιλήνη, όπου οι εκπαιδευτές παραλαμβάνουν τα παιδιά, τα φροντίζουν και τα διακομίζουν μετά την είσοδό τους στη χώρα, ώσπου να μεταφερθούν στην περιοχή του Καρά τε πε.

Η διαμονή τους δεν είναι εύκολη, οι συνθήκες είναι σκληρές και οι δυσκολίες μεγάλες, αφού υπάρχει πρόβλημα στην ηλεκτροδότηση και την ύδρευση. Παρατηρούνται συχνές διακοπές ρεύματος και νερού, ενώ και οι αρρώστιες ελλοχεύουν. Οι πρόσφυγες μένουν σε σκηνές ή σε κοντέινερ. Έχει στηθεί ειδικός χώρος για το λουτρό, την υγιεινή και την ιατρική περίθαλψή τους. Κάθε Μη Κυβερνητική Οργάνωση ή άλλος φορέας, όπως ο Ερυθρός Σταυρός, έχει το δικό του αντίστοιχο κοντέινερ για να περιθάλπει, να εξυπηρετεί και να ενημερώνει τους πρόσφυγες για τα δικαιώματά τους και ό, τι άλλο χρειαστούν. Καθημερινά τους παρέχεται φαγητό, ενώ υπάρχει και ειδικό λεωφορείο για τη μεταφορά τους από και προς την πόλη. Παρά τις κακουχίες που έχουν περάσει και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, το χαμόγελο και η αισιοδοξία παραμένουν αστείρευτα στο πρόσωπό τους.

Ο τόπος συλλογής των δεδομένων αποτελεί δυσεπίλυτο πρόβλημα για κάθε ερευνητή. Η σημασία του, ωστόσο, είναι κρίσιμη, αφού καθορίζει την αξιοπιστία των πληροφοριών και την εγκυρότητα της έρευνας (Πυργιωτάκη,2000). Η δυσκολία που αντιμετωπίστηκε κατά τη διεξαγωγή της έρευνας ήταν ότι χρειαζόταν ειδική άδεια από τον δήμο για να μπορέσει η ερευνήτρια να εισέλθει στο χώρο, αφού ελέγχεται και φυλάσσεται αυστηρά. Η γραφειοκρατία καθυστέρησε την έγκριση, αλλά τελικά ο στόχος επετεύχθη και η πολυπόθητη αίτηση εγκρίθηκε.

Άλλη δυσκολία που συναντήθηκε ήταν η επιφυλακτική στάση των εκπαιδευτών απέναντι στην έρευνα παρά τις διαφυλάξεις ότι θα διατηρηθεί η ανωνυμία. Δεν ήταν λίγοι αυτοί που αρνήθηκαν να συμμετάσχουν ή δίσταζαν αρκετά. Μερικοί χρειάστηκε να ζητήσουν ειδική άδεια από τον φορέα τους, που δυστυχώς δεν έγινε δεκτή. Υπήρξαν, βέβαια, και αρκετοί που ήταν πρόθυμοι να βοηθήσουν.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να γίνει και μια αναφορά στους ψυχολογικούς παράγοντες που επηρέαζαν τη συναισθηματική κατάσταση της ερευνήτριας, αφού ήρθε αντιμέτωπη με καταστάσεις έκρυθμες και τραγικές, βιώνοντας για λίγο ένα μέρος μόνο του δράματος των προσφύγων.

Χρειάστηκαν λοιπόν αρκετές επισκέψεις, που διήρκησαν συνολικά δύο μήνες, στο χώρο συγκέντρωσης και διαμονής των προσφύγων, έως ότου συγκεντρωθεί ικανοποιητικό υλικό για την παρούσα έρευνα, αφού ανασταλτικοί παράγοντες παρεμπόδιζαν τη διαδικασία.

7 ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

7.1 Μεθοδολογικές επιλογές

Για μια αποτελεσματική επικοινωνία είναι αναγκαία η χρήση της γλώσσας, αλλά και μη γλωσσικών στοιχείων, όπως είναι η γλώσσα του σώματος και η σιωπή. Μάλιστα υπάρχουν περιπτώσεις, όπου η λεκτική επικοινωνία καθίσταται αδύνατη ή δύσκολη και για αυτό η μη λεκτική αναλαμβάνει πλήρη δράση. Για να ερμηνεύσει και να αποκωδικοποιήσει κάποιος τα μηνύματα της μη λεκτικής επικοινωνίας θα πρέπει να την επιμερίσει και να αναλύσει ξεχωριστά τα στοιχεία της, όπως είναι η κίνηση του σώματος και των άκρων, η σιωπή, ο τόνος της φωνής, οι μορφασμοί προσώπου κ.α. Με τον τρόπο αυτό θα αναδειχθεί η σπουδαιότητά της και θα καλλιεργηθεί συστηματικότερα από τους συνομιλητές.

Δύο είναι οι προσεγγίσεις της ερευνητικής μεθοδολογίας, η ποιοτική και η ποσοτική μέθοδος για την προσέγγιση ενός φαινομένου. Η ποσοτική μέθοδος αναφέρεται σε οποιαδήποτε προσέγγιση για τη συλλογή δεδομένων με σκοπό να συλλεχθούν πληροφορίες, που μπορούν να ποσοτικοποιηθούν (Velma & Maalik, 2004). Η ποιοτική, από την άλλη, αντιτίθεται στην ποσοτική και το θετικιστικό πνεύμα της και επιχειρεί να διεισδύσει και να κατανοήσει σε βάθος τον κόσμο του υποκειμένου ολιστικά χωρίς προσπάθεια μεταβολής των αποτελεσμάτων σε μετρήσιμα ποσά.

Κατά τη διαδικασία μιας έρευνας η ενδεδειγμένη προσέγγιση είναι αυτή της πολύ – μεθοδικής έρευνας μέσω τριγωνοποίησης, πράγμα που σημαίνει ότι θα γίνει χρήση τριών ερευνητικών εργαλείων. Συνήθως εφαρμόζονται δύο, το ερωτηματολόγιο και η συνέντευξη. Αρκετές φορές όμως η έρευνα αρκείται και περιορίζεται μόνο στο ερωτηματολόγιο (Βρεττός, ?). Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε η ποιοτική μέθοδος και συγκεκριμένα τα παρακάτω εργαλεία:

- Οι ατομικές ημιδομημένες συνεντεύξεις εκπαιδευτών των προσφυγόπουλων.
- Η τυχαία και ευκαιριακή ετεροπαρατήρηση των εκπαιδευτών των προσφυγόπουλων.
- Η τυχαία και ευκαιριακή ετεροπαρατήρηση των προσφυγόπουλων.

Αυτό που μας ενδιέφερε ήταν να αναζητήσουμε ζωντανές εμπειρίες σε πραγματικές περιπτώσεις (Woods, 1999, 147). Με τον τρόπο αυτό προσπαθήσαμε να κατανοήσουμε τα νοητικά σχήματα και τα πλαίσια αναφοράς που κατασκευάζονται από τους ανθρώπους, να εστιάσουμε στο σύνολο των νοηματοδοτήσεων, καθώς και στις οπτικές που αναδύθηκαν από τους συμμετέχοντες. Σε αυτό το στόχο συνέβαλε η ποιοτική μέθοδος με τη χρήση των παραπάνω εργαλείων.

7.2 Το ερευνητικό εργαλείο της Παρατήρησης

Η Παρατήρηση είναι ένα χρήσιμο ερευνητικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε για τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας και επιτρέπει την παραγωγή δεδομένων την ίδια στιγμή που εκτυλίσσονται τα γεγονότα, χωρίς να στηρίζεται στις εκ των υστέρων αναφορές των ατόμων σε αυτές και στην ικανότητα λεκτικής αναπαράστασης (Mason, 2003, 137). Ωστόσο, δεν είναι πάντα εύχρηστο, γιατί μπορεί η φυσική παρουσία του παρατηρητή να επηρεάσει τους συμμετέχοντες και να αλλοιώσει το αποτέλεσμα της έρευνας. Επίσης, τις περισσότερες φορές χρειάζεται ειδική άδεια όχι μόνο από τους παρατηρούμενους, αλλά και από τους λοιπούς παρευρισκόμενους ή

άλλους εμπλεκόμενους, ώστε να διεξαχθεί η έρευνα. Τέλος, υπάρχει πάντα ο φόβος των προκαταλήψεων και του υποκειμενικού παράγοντα, αφού ο παρατηρητής ανθρώπινα καλείται να ερμηνεύσει γεγονότα σύμφωνα με τη δική του ιδιοσυγκρασία και εμπειρία.

Σε κάθε περίπτωση η παρατήρηση χρησιμεύει στον έλεγχο και στη συμπλήρωση των απόψεων που εκφράζονται σε μια συνέντευξη και αντίστροφα (Woods, 1999,95) και αναδεικνύει πτυχές που δε μπορούν φανούν μέσα από αυτήν. Κατά την ανάλυση των συνεντεύξεων και των σημειώσεων από την παρατήρηση, εξετάζεται ο βαθμός ανάδυσης κοινών θεμάτων, θέσεων ή προβληματισμών. Ελέγχεται αν έχουν προκύψει αντιθέσεις ή διαφορές απόψεων στην ομάδα των ερωτώμενων και αναζητούνται κοινά μοτίβα απαντήσεων, τα οποία συγκρίνονται με μοτίβα που έχουν αναδειχθεί από τη βιβλιογραφική επισκόπηση και συνδέονται με τα ερευνητικά ερωτήματα (Σταμέλος & Δακοπούλου, 2007, 61).

Το ερευνητικό εργαλείο της παρατήρησης διακρίνεται στην αυτοπαρατήρηση και την ετεροπαρατήρηση. Στην αυτοπαρατήρηση παρατηρητής και παρατηρούμενος ταυτίζονται. Καταγράφει σκέψεις, προβληματισμούς και αντιδράσεις του. Η μέθοδος όμως αυτή έχει αμφισβητηθεί.

Πιο συνηθισμένη είναι η μέθοδος της ετεροπαρατήρησης κατά τη διάρκεια της οποίας ο παρατηρητής παρατηρεί φαινόμενα και καταστάσεις. Διακρίνεται σε α. τυχαία και ευκαιριακή και β. σε συστηματική (Βρεττός, ?). Η παρούσα έρευνα χρησιμοποίησε την τυχαία και ευκαιριακή ετεροπαρατήρηση, κατά την οποία το αντικείμενο παρατήρησης δεν αντιλήφθηκε τη διαδικασία και συμμετείχε εν αγνοία του. Στόχευε στην παρατήρηση της επικοινωνίας και συγκεκριμένα της μη λεκτικής μεταξύ των εκπαιδευτών και των προσφυγόπουλων

7.3 Το ερευνητικό εργαλείο της Συνέντευξης

Λέγοντας συνέντευξη εννοούμε την « κατάθεση ψυχής » στο πλαίσιο της συνομιλίας και επικοινωνίας δύο ή περισσότερων ανθρώπων, προκειμένου να προσεγγίσουν ένα πρόβλημα ή να ερμηνεύσουν μια κατάσταση, αφού αντληθούν οι αναγκαίες πληροφορίες. Μεγαλύτερη βαρύτητα δίνει σε αυτόν που παίρνει και σε αυτόν που δίνει συνέντευξη, στη μεταξύ τους επικοινωνία και στην ποιοτική έκβαση μιας έρευνας (Βρεττός,?). Σύμφωνα πάλι με τον Tuckman η συνέντευξη αποτελεί

δυνατότητα «εισόδου» στο τι διαδραματίζεται στο μυαλό του υποκειμένου (Tuckman, 1972). Η συνέντευξη διακρίνεται σε :

- δομημένη – κατευθυνόμενη, όπου οι ερωτήσεις είναι προκαθορισμένες και ο συνεντευκτής δεν μπορεί να παρεκκλίνει
- μη δομημένη - ελεύθερη, όπου ο ερωτώμενος παρακινείται να αναπτύξει ελεύθερα τις απόψεις του
- ημιδομημένη – ημικατευθυνόμενη, όπου κάποιες ερωτήσεις είναι προκαθορισμένες και λειτουργούν κατευθυντήρια (Βρεττός,?).

8 ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΟΠΟΥΛΩΝ

8.1 Το δείγμα της παρατήρησης

Παρατηρήθηκαν 15 προσφυγόπουλα, 8 κορίτσια και 7 αγόρια, ηλικίας 5–10 ετών και 15 εκπαιδευτές, 9 γυναίκες και 6 άνδρες. Η κάθε παρατήρηση διαρκούσε γύρω στη μισή ώρα. Στην ποιοτική έρευνα η δειγματοληψία δεν είναι τυχαία, όπως συμβαίνει με την ποσοτική. Αποσκοπεί στο να δώσει βαθύτερες απαντήσεις σε πιο περίπλοκα ζητήματα. Για αυτό το λόγο προσπαθήσαμε το δείγμα να είναι ισομερές τόσο στους εκπαιδευτές όσο και στα προσφυγόπουλα ως προς το φύλο. Η αλήθεια βέβαια είναι ότι υπήρχε δυσκολία ως προς αυτό, καθώς οι περισσότεροι εκπαιδευτές ήταν γυναίκες. Συμπεριλάβαμε εκπαιδευτές από διαφορετικούς φορείς όπως τον Ερυθρό Σταυρό και διάφορες Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, αλλά και με διαφορετικές ειδικότητες, όπως ψυχολόγου, παιδιάτρου, shelter supporter, activities coordinator. Συμπεριλάβαμε, επίσης, εκπαιδευτές με μικρή και μεγαλύτερη εμπειρία. Όσους εκπαιδευτές παρατηρήσαμε, τους πήραμε και συνέντευξη. Οι συνεντευξιζόμενοι εργάζονταν στο χώρο του ξενοδοχείου που υποδεχόταν τους πρόσφυγες αμέσως μόλις έφταναν στο νησί από την Τουρκία, αλλά κυρίως στο Καρά τε πε, όπου είχαν στηθεί ειδικές εγκαταστάσεις για την προσωρινή διαμονή τους. Πιο συγκεκριμένα, ανάμεσά τους υπήρχαν τρεις ψυχολόγοι, ένας γιατρός, δυο κοινωνικοί λειτουργοί, τρεις εθελοντές του Ερυθρού Σταυρού, δύο υπεύθυνοι απασχόλησης και τρεις εκπαιδευτές υπεύθυνοι υποδοχής. Οι ηλικίες τους κυμαίνονταν μεταξύ 25–40 χρόνια και η εμπειρία τους μεταξύ 3–12 μήνες. Ως προς τα προσφυγόπουλα επιλέξαμε να παρατηρήσουμε αγόρια και κορίτσια σε περίπου ίδιο αριθμό, που βρίσκονταν στο χώρο υποδοχής τους, αλλά και στο χώρο διαμονής τους.

8.2 Ανάλυση των Παρατηρήσεων:

Ο χώρος που πραγματοποιήθηκε η παρατήρηση ως επί το πλείστον ήταν ο ανοιχτός χώρος του Καρά τε πε. Υπήρχε ένας χώρος δραστηριοτήτων, όπου τα παιδιά σε συντονισμό και συνεργασία με τον εκάστοτε εκπαιδευτή τους παίζανε, κάνανε χειροτεχνίες ή αθλητικές δραστηριότητες. Πέρα, όμως, από αυτόν τα παιδιά περιφέρονταν διαρκώς μόνα τους ή με τους γονείς τους σε όλον τον περιβάλλοντα χώρο και κάθε τόσο ζητούσαν τη βοήθεια ή τη συμβουλή κάποιου από τους εκπαιδευτές. Διαφορετικός ήταν ο χώρος του ξενοδοχείου, που ήταν κλειστός και επικρατούσε άλλη ψυχολογία.

Τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες εκπαιδευτές παρατηρήθηκε η μη λεκτική συμπεριφορά τους ως προς:

- Τις κινήσεις του σώματος και των άκρων
- Τον τόνο της φωνής τους
- Τη σιωπή
- Την οπτική επαφή
- Την απόσταση από τα προσφυγόπουλα
- Την εμφάνισή τους

Ειδικότερα:

Οι κινήσεις του σώματος και των άκρων ήταν ιδιαίτερα έντονες τόσο των ανδρών όσο των γυναικών για να δείχνουν οι περισσότεροι τον ενθουσιασμό τους και να τον μεταδίδουν στο κοινό τους ενθαρρύνοντάς το να συμμετάσχει σε κάθε δράση. Δεδομένου ότι οι εκπαιδευτές δε γνωρίζουν τη γλώσσα χρησιμοποιούσαν έντονα τα χέρια. Χειρονομίες του τύπου «περίμενε», «μπράβο», «κόλλα το», «έλα», «εκεί», «εδώ» «καθίστε», «όχι ή ναι» με το κούνημα ενός δαχτύλου ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς και από τα δύο φύλα. Αυτό που παρατηρήθηκε ήταν ότι οι άνδρες εκπαιδευτές απέφευγαν να αγγίζουν στην πλάτη τα παιδιά και κυρίως τα κορίτσια. Είχαν μεγαλύτερη οικειότητα με τα αγόρια και αυτό το αποδίδουμε στο ίδιο φύλο και την κουλτούρα.

Οι γυναίκες εκπαιδευτριες χρησιμοποιούσαν τους ίδιους κώδικες με τους άνδρες. Ωστόσο προέβαιναν και στη χρήση και άλλων χειρονομιών, όπως το γαργαλιτό για

να τα κάνουν να γελάσουν, είχαν τα χέρια στη μέση με την αντίστοιχη έκφραση στο πρόσωπο, σχημάτιζαν με τα δάχτυλά τους το σχήμα καρδιάς και στέλνανε φιλιά. Το άγγιγμα στην πλάτη ήταν πιο προσφιλές σε αυτές, αλλά κυρίως των κοριτσιών και λιγότερο των αγοριών. Προφανώς η διαφορετική ιδιοσυγκρασία και φύση του «ασθενούς» φύλου δικαιολογεί τα παραπάνω. Αυτό πάντως που παρατηρήθηκε και για τα δύο φύλα εκπαιδευτών ήταν ότι κατέβαζαν το ανάστημά τους προκειμένου να φτάσουν στο ύψος των παιδιών για να τους μιλήσουν και έγινε πιο εμφανές στους ψυχολόγους. Γενικότερα,, όμως, και τα 2 φύλα εκπαιδευτών προσπαθούσαν να αποφεύγουν την άμεση σωματική επαφή προφανώς για λόγω σεβασμού στην κουλτούρα των παιδιών.

Και στους δύο χώρους παρατήρησης, οι εκπαιδευτές ήταν εκδηλωτικοί και εκφραστικοί ως προς τις κινήσεις τους. Ωστόσο, λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν στο ξενοδοχείο, οι κινήσεις τους ήταν πιο αγχώδεις και έντονες.

Σχετικά με τη φωνή και τα συνακόλουθά της, όπως είναι ο τόνος, η έντασή της, και τα παραγλωσσικά στοιχεία που διαθέτει., επισημαίνουμε τη σημαντικότητά της στη μη λεκτική επικοινωνία. Παρά το γεγονός ότι οι εκπαιδευτές δε γνωρίζουν τη γλώσσα των προσφυγόπουλων παρά μόνο μερικές λέξεις, η φωνή τους μπορεί να ζωντανέψει το κλίμα, να ενισχύσει ή να αποθαρρύνει. Διαφοροποιείται ανάλογα με περιβάλλον, την περίσταση, τη διάθεση και το κοινό που απευθύνεται. Οι εκπαιδευτές στο Καρά τε πε που είχαν αναλάβει να απασχολήσουν δημιουργικά τα παιδιά ύψωναν τον τόνο της φωνής τους κυρίως για να ενθαρρύνουν και να επιβραβεύσουν, να κατευθύνουν και να δώσουν οδηγίες, αλλά και για να επιπλήξουν όταν η ανάγκη το απαιτούσε. Και τα δύο φύλα ήταν το ίδιο ενθουσιώδη. Οι άνδρες, όμως, χρησιμοποιούσαν λιγότερο τη φωνή τους για να επιπλήξουν, σε σχέση με τις γυναίκες που ύψωναν τη φωνή τους περισσότερο. Σε καμία περίπτωση δεν ήταν επιθετικοί ή ειρωνικοί. Αντιθέτως, οι ψυχολόγοι, οι γιατροί και οι εθελοντές του Ερυθρού Σταυρού χρησιμοποιούσαν χαμηλότερη ένταση στη φωνή τους προκειμένου να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των παιδιών, να τα κατευνάσουν και να τα ηρεμήσουν. Στο ξενοδοχείο, από την άλλη, υπήρχε αυξημένο άγχος και ένταση, κάτι που διακρινόταν και στον τόνο της φωνής των εκπαιδευτών, στις γυναίκες μάλιστα λίγο περισσότερο σε σχέση με τους άνδρες.

Η σιωπή, από την άλλη, μπορεί να λειτουργήσει άλλοτε ευεργετικά και άλλοτε αρνητικά κατά τη μη λεκτική επικοινωνία. Στη δική μας περίπτωση οι περισσότεροι εκπαιδευτές την απέφευγαν, αφού έτσι τα παιδιά εκμεταλλεύονταν την ευκαιρία για

αταξίες. Κυρίως οι γυναίκες τη χρησιμοποιούσαν σε συνδυασμό με το αυστηρό βλέμμα προκειμένου να διατηρήσουν την τάξη και την πειθαρχία, όχι πάντα με επιτυχία.

Το βλέμμα και η οπτική επαφή επηρεάζει και αυτό την επικοινωνιακή διαδικασία. Μέσω της οπτικής επαφής ο εκπαιδευτής παρατηρεί τον εκπαιδευόμενο, παρακολουθεί τις αντιδράσεις του, ελέγχει την προσοχή του και τη διάθεσή του. Πολλές φορές η έλλειψή της λειτουργεί αποθαρρυντικά ή ανασταλτικά στην εξασφάλιση της τάξης. Οι περισσότεροι εκπαιδευτές, άνδρες και γυναίκες, είχαν στραμμένη την προσοχή τους και το βλέμμα τους στα προσφυγόπουλα. Ιδιαίτερα όσοι εργάζονταν στο ξενοδοχείο, αλλά και οι ψυχολόγοι δε χάνανε την οπτική επαφή με τα παιδιά.

Η απόσταση, επίσης, που κρατάει κάποιος από τον άλλον επηρεάζει την επικοινωνία μεταξύ των συνομιλητών. Συνήθως μια κοντινή απόσταση ασφαλείας δημιουργεί θετικό κλίμα εμπιστοσύνης και οικειότητας, συμπάθειας, αποδοχής και ενθάρρυνσης. Σε περίπτωση, όμως, που ο δέκτης είναι διστακτικός, επιφυλακτικός και φοβισμένος μπορεί να λειτουργήσει πιεστικά, αγχωτικά και να ενισχυθεί η ανασφάλειά του. Οι εκπαιδευτές στο σύνολό τους δημιουργούσαν ένα θετικό κλίμα ασφάλειας και συμπάθειας. Ίσως περισσότερο οι γυναίκες να διατηρούσαν μια απόσταση ασφαλείας από τα αγόρια και οι άνδρες εκπαιδευτές από τα κορίτσια, αλλά αυτό επηρεάζεται από τη φύση του κάθε φύλου και το σεβασμό που δείχνουν στην κουλτούρα των παιδιών. Οι εκπαιδευτές που εργάζονταν στο ξενοδοχείο που παραλάμβανε τους πρόσφυγες αμέσως μετά την άφιξή τους, ανεξαρτήτου φύλου, διατηρούσαν απόσταση ασφαλείας από τα παιδιά προκειμένου να τους δώσουν το χρόνο να τους εμπιστευτούν. Σε αυτούς που τα παιδιά είχαν πλήρη εμπιστοσύνη από την αρχή, όπως και οι γονείς τους, ήταν οι εθελοντές του Ερυθρού Σταυρού. Έτσι οι συγκεκριμένοι εκπαιδευτές βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση ασφαλείας με εκείνα, αφού το σήμα κατατεθέν τους είναι γνωστό παγκοσμίως και δίνει ελπίδα σωτηρίας σε αυτόν που την έχει ανάγκη. Ανάλογη εμπιστοσύνη έδειχναν και στους γιατρούς εκπαιδευτές και γενικότερα σε όσους προσφέρανε υπηρεσίες υγείας.

Τέλος, η ενδυμασία, αν και δεν συμπεριλήφθη στο φύλλο παρατήρησης, είναι εξίσου σημαντική, αφού η εξωτερική εμφάνιση επιδρά άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά στη σχέση πομπού – δέκτη. Στο χώρο διαμονής των προσφύγων υπήρχε άτυπος κανόνας οι εκπαιδευτές να ντύνονται κόσμια χωρίς να προκαλούν. Δεν επιτρέπονταν

τα αμάνικα ρούχα, ούτε τα φορέματα για τις γυναίκες, αλλά και τα κοντά παντελόνια για τους άνδρες. Παράλληλα, τα παιδιά με την αφέλεια και τον αυθορμητισμό που τα διακρίνει, εντυπωσιάζονταν από κοσμήματα, περιεργες κομμώσεις και τατουάζ των εκπαιδευτών. Θέλανε να τα αγγίζουν και να τα περιεργαστούν.

Αντίστοιχα, για τα προσφυγόπουλα παρατηρήθηκε η μη λεκτική συμπεριφορά τους προς τους εκπαιδευτές ως προς:

- Τις εκφράσεις προσώπου
- Τις κινήσεις του σώματος και των άκρων
- Τον τόνο της φωνής
- Την οπτική επαφή με τους εκπαιδευτές
- Την απόσταση ασφαλείας από τους εκπαιδευτές

Οι εκφράσεις του προσώπου αποτελούν κομβικό μέσο της μη λεκτικής επικοινωνίας τόσο για τους εκπαιδευτές όσο και για τα προσφυγόπουλα. Μέσα από το πρόσωπο και την παιδική εκφραστικότητα τους διαφαίνονται συναισθήματα χαράς, λύπης αναλόγως τις επικοινωνιακές συνθήκες που επικρατούν. Πιο συγκεκριμένα, τα προσφυγόπουλα που βρίσκονται στο ξενοδοχείο είναι πιο φοβισμένα και απόμακρα απέναντι στους εκπαιδευτές τους, αφού χρειάζονται λίγο χρόνο να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα και να εμπιστευτούν κάποιον ξένο. Μεγαλύτερη εμπιστοσύνη και δεκτικότητα, που φαίνεται στα πρόσωπα μέσα από το χαμόγελο, τα νεύματα και την έκφραση, δείχνουν στους εθελοντές του Ερυθρού Σταυρού και σε όσους είχαν αναλάβει την ιατρική τους περίθαλψη. Έκφραση διστακτικότητας, επιφύλαξης, κάποιες φορές φόβου ή άρνησης διακρίνεται απέναντι στους υπόλοιπους εκπαιδευτές. Το σκηνικό είναι διαφορετικό στο Καρά τε πε, αφού τα γέλια, τα χαρούμενα νεύματα και εκφράσεις προδίδουν τον ενθουσιασμό τους όταν βλέπουν τους εκπαιδευτές να ζυγώνουν. Η αποδοκιμασία και η ευχαρίστηση είναι ζωγραφισμένες στην εκφραστικότητα του προσώπου τους. Τα κορίτσια φαίνονται πιο εκδηλωτικά απέναντι στις γυναίκες εκπαιδευτριες, ενώ τα αγόρια απέναντι στους άνδρες.

Έτσι και οι κινήσεις του σώματος και των άκρων συνοδεύουν τα παραπάνω και φανερώνουν άλλοτε δυσαρέσκεια και άλλοτε ευχαρίστηση. Διαφορετική είναι η αντιμετώπιση των εκπαιδευτών, όπως προελέχθη, σε διαφορετική επικοινωνιακή περίσταση. Στο ξενοδοχείο είναι πιο συγκρατημένοι στις κινήσεις τους, έχουν άγχος

και πολλές φορές κουνούν το σώμα τους αμήχανα ή αγγίζουν το πρόσωπό τους, ενώ στο χώρο διαμονής τους χρησιμοποιούν την κίνηση και τα χέρια τους για να υποδεχτούν θερμά τους εκπαιδευτές. Τα κορίτσια είναι πιο εκδηλωτικά στο να αγγίζουν κυρίως τις γυναίκες εκπαιδευτριες. Τα αγόρια αποφεύγουν τα αγγίγματα, αλλά οι χειρονομίες τους έχουν ζωντάνια και ενθουσιασμό, ιδιαίτερα όταν πρόκειται να κάνουν κάποια αθλητική δραστηριότητα. Επειδή η λεκτική επικοινωνία είναι πολύ περιορισμένη, η κίνηση των άκρων και του σώματος και η χρήση χειρονομιών είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένες. Υπάρχουν όμως και κάποιες περιπτώσεις στο Καρά τε πε με παιδιά και συγκεκριμένα στο χώρο συμβουλευτικής και ψυχολογικής ενίσχυσης, που παρουσιάζουν έντονες φοβίες για το θόρυβο και το σκοτάδι και τάσεις απομόνωσης. Αυτά είναι φοβισμένα και οι κινήσεις τους περιορισμένες που δείχνουν φόβο.

Σχετικά με τον τόνο της φωνής, αυτός συμπληρώνει το πρόσωπο και το σώμα. Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι τα κορίτσια δείχνουν πιο ευαίσθητα και συνεσταλμένα στην κωδικοποίηση και αποκωδικοποίηση των μη λεκτικών μηνυμάτων, αφού είναι πιο υπάκουα και πειθαρχημένα. Αντιλαμβάνονταν καλύτερα τη μη λεκτική συμπεριφορά των εκπαιδευτών και ο τόνος, η χροιά και η ένταση της φωνής τους προσαρμόζεται σε αυτή. Αντίθετα, τα αγόρια, που εκ φύσεως είναι πιο δυναμικά και απείθαρχα, θορυβώδη και ανυπόμονα παρουσιάζουν δυσκολία συγκέντρωσης και υπακοής. Ο δυναμισμός αυτός βγαίνει και στον τόνο της φωνής. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις που η φωνή προδίδει την κακή ψυχολογική κατάσταση των παιδιών και την ανάγκη τους για περαιτέρω στήριξη και φροντίδα.

Η οπτική επαφή των προσφυγόπουλων με τους εκπαιδευτές τους είναι εξίσου σημαντική για την καλή επικοινωνία μεταξύ τους. Σύμφωνα με όσα παρατηρήθηκαν τα παιδιά επιζητούν την καλή οπτική επαφή με τον εκπαιδευτή. Τα βλέμματά τους είναι στραμμένα προς αυτούς και επιζητούν την προσοχή τους. Κάποιες φορές τα αγόρια λόγω της ανυπακοής και της ατίθασης παιδικής ηλικίας τους διαφεύγουν της προσοχής ή την επιζητούν ακόμη περισσότερο. Τα παιδιά όμως που ακόμα δεν έχουν ξεπεράσει τα προβλήματα που έχε προκαλέσει ο πόλεμος δείχνουν μια ευαισθησία, χαμηλώνουν το βλέμμα και απομακρύνονται από το οπτικό πεδίο του εκπαιδευτή.

Τέλος, παρατηρήθηκε η απόσταση των προσφυγόπουλων από τους εκπαιδευτές τους. Τα προσφυγόπουλα στο ξενοδοχείο κρατούν μια απόσταση ασφαλείας από εκείνους λόγω του φόβου και της ψυχολογικής τους κατάστασης. Είναι πιο κοντά στους εθελοντές του Ερυθρού Σταυρού, στους παιδίατρος και νοσοκόμους. Στο Καρά τε πε

υπάρχει μια ατμόσφαιρα άνεσης, συμπάθειας και αποδοχής για αυτό και τα παιδιά δεν κρατούν απόσταση ασφαλείας, παρά είναι θετικά στην αλληλεπίδραση με τους εκπαιδευτές. Τα κορίτσια είναι πιο κοντά στις γυναίκες, ενώ τα αγόρια στους άνδρες. Ωστόσο, τα παιδιά που αντιμετωπίζουν κάποια δυσκολία, αισθάνονται αυξημένο άγχος, πίεση και ένταση με αποτέλεσμα να είναι επιφυλακτικά με τους εκπαιδευτές.

9 ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΩΝ

9.1 Το δείγμα-ημιδομημένες συνεντεύξεις με εκπαιδευτές

Για την παρούσα έρευνα υιοθετήθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη, που βασίζεται στην αναπλαισίωση των απόψεων που καταθέτουν οι συμμετέχοντες, όπως προελέχθη. Όσον αφορά τις ερωτήσεις που τέθηκαν, προτιμήθηκαν ανοιχτού τύπου. Ήταν έτσι καταναμημένες, ώστε η συνέντευξη να περιλαμβάνει αρχικά ευρύτερες ερωτήσεις και πιο εξειδικευμένες αργότερα. Αποφεύχθηκαν οι κλειστού τύπου που παραπέμπουν σε ερωτηματολόγιο.

Επιδιώξαμε συνεντεύξεις σε βάθος, ευνοώντας τη συζήτηση, αλλά και πτυχών του θέματος που δεν είχαν προσχεδιαστεί. Ο ερωτώμενος εκφράζει την άποψή του κατευθυνόμενος από τον ερευνητή. Συχνά ο δεύτερος παρεμβαίνει με παρεπόμενες ερωτήσεις ζητώντας διευκρινίσεις από τον πρώτο. Ο συνεντευξιαζόμενος καλείται να αφηγηθεί κατά κύριο λόγο και να μοιραστεί τις εμπειρίες του. Έτσι ανασυνθέτει τη σκηνή, τη λογική της δράσης και συχνά και τα συναισθήματά του τη στιγμή της δράσης.

Κατά την έναρξη της συνέντευξης αναφέρεται ο σκοπός της έρευνας, τονίζεται η ανωνυμία και η εχεμύθεια και ζητείται άδεια μαγνητοφώνησης και διατήρησης σημειώσεων. Πραγματοποιήθηκαν 15 συνεντεύξεις, 9 εννιά γυναίκες και 6 άνδρες, και η κάθε μία διήρκεσε 30 με 40 λεπτά.

9.2 Παρουσίαση των ερευνητικών δεδομένων των συνεντεύξεων

Στη συνέχεια αποτυπώνονται τα ερευνητικά δεδομένα, όπως προκύπτουν από τις παραδοχές τους στις συνεντεύξεις, και αναλύονται σε σχέση με τα ερευνητικά ερωτήματα και το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας. Κατόπιν συγκρίνονται με τα δεδομένα από την παρατήρηση. Πιο συγκεκριμένα παρακάτω παρατίθενται τα βασικά ερωτήματα που τέθηκαν κατά τη συνέντευξη. Σαφώς προέκυπταν και αλλά ερωτήματα κατά τη συζήτηση, κυρίως διευκρινιστικά.

1. Αντιμετωπίσατε κάποιες δυσκολίες κατά την πρώτη σας επαφή με τα προσφυγόπουλα; Αν ναι μπορείτε να τις κατονομάσετε;
2. Τα παιδιά σας εμπιστεύονταν εύκολα;
3. Με ποιους τρόπους καταφέρατε να επικοινωνήσετε με εκείνα;
4. Με τα αγόρια ή με τα κορίτσια αντιμετώπισατε μεγαλύτερη δυσκολία κατά την επικοινωνία σας, ιδιαίτερα όταν χρειάστηκε να χρησιμοποιήσετε μη λεκτικά σήματα; Αναφέρετε κάποια περιστατικά.
5. Ποιες εκφράσεις του προσώπου σας ή κινήσεις του σώματός σας γίνονταν πιο εύκολα αντιληπτές από τα προσφυγόπουλα;
6. Υπήρξαν σημεία στη μη λεκτική επικοινωνία που δεν έγιναν αντιληπτά ή δυσχέραναν την επαφή σας με τα προσφυγόπουλα; Κάποια από αυτά παρερμηνεύονταν από την πλευρά των προσφυγόπουλων; Αναφέρετε κάποια παραδείγματα.
7. Υπήρξαν περιπτώσεις όπου η μη λεκτική επικοινωνία μεταξύ σας αποτέλεσε υποκατάστατο της λεκτικής επικοινωνίας; Αναφέρετε κάποια παραδείγματα.
8. Πώς θα μπορούσατε να βελτιώσετε την επικοινωνία σας με τα προσφυγόπουλα; Η μη λεκτική επικοινωνία θα βοηθούσε στην επαφή μαζί τους;

9.3 Συνεντεύξεις εκπαιδευτών

- 1) Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν κατά την επικοινωνία τους οι εκπαιδευτές με τα προσφυγόπουλα

Η πλειοψηφία των εκπαιδευτών που παραχώρησαν συνέντευξη θεωρεί ότι η βασικότερη δυσκολία που αντιμετωπίζουν κατά την πρώτη τους επαφή με τα προσφυγόπουλα είναι ότι δεν έχουν ένα κοινό κώδικα λεκτικής επικοινωνίας. Μόνο μία εθελόντρια του Ερυθρού Σταυρού θεωρεί ότι η γλώσσα δεν ήταν πρόβλημα, αφού μιλάει με τη «γλώσσα της καρδιάς». Ενδεικτικά:

Δεν καταλαβαίνεις τη γλώσσα τους και προσπαθείς να επικοινωνήσεις με νοήματα. Δεν μπορείς να καταλάβεις το πρόβλημά τους, ούτε να τους δώσεις σωστές οδηγίες, όπως πώς να πάρει το φάρμακό του (Άννα, παιδίατρος).

Δεν μπορούσαμε να επικοινωνήσουμε λεκτικά, γιατί δεν υπήρχε διερμηνέας. Μόνο τον τελευταίο μήνα έχουμε. δυστυχώς δε μας καταλάβαιναν πάντα και για αυτό δεν ήταν

πολύ συνεργάσιμα. Δεν μπορούσα να μεταφέρω το μήνυμα που ήθελα (Βάσω, κοινωνικός λειτουργός).

Καμία δυσκολία δεν αντιμετώπισα, γιατί μιλάω με την καρδιά, το χαμόγελο. Θέλω να τους προσφέρω και έχω έρθει εφοδιασμένη, με λένε Αϊ – Βασίλη (Νίκη, εθελόντρια Ερυθρού Σταυρού).

2) Εμπιστοσύνη προς τους εκπαιδευτές

Οι περισσότεροι εκπαιδευτές εισπράττουν εμπιστοσύνη από τα προσφυγόπουλα, ιδιαίτερα εκείνοι που ανήκουν στον Ερυθρό Σταυρό ή στον χώρο της υγείας. Οι 6 από τους 15 νιώθουν ανασφάλεια από μέρους των παιδιών, από τους οποίους οι 3 είναι άνδρες και ανήκουν σε αυτούς που τα υποδέχονται μετά την έλευσή τους στη χώρα. Ενδεικτικά:

Δείχνουν εμπιστοσύνη, μας χαιρετάνε, δείχνουν ευγνωμοσύνη, μας δίνουν από το φαγητό τους(Μαρίνα, Σαμαρείτης Ερυθρού Σταυρού).

Μας εμπιστεύονται πολύ εύκολα, κάνουν πολύ καλή συναισθηματική επαφή, χρησιμοποιούν τη γλώσσα του σώματος για να μας προσεγγίσουν, εκδηλώνουν σε μεγάλο βαθμό την αγάπη τους (Κική, ψυχολόγος).

Δεν υπήρχε θέμα εμπιστοσύνης. Η παιδική ηλικία δυσχέρανε τη σχέση μας, όπως και η γλώσσα (Βάσω, κοινωνική λειτουργός).

Υπήρχε έλλειψη κατανόησης, κλίμα δυσπιστίας, καχυποψία, έλλειψη εμπιστοσύνης, αμφίσημες απαντήσεις, ασάφειες, φόβος, ανασφάλεια (Χρήστος, νομικός σύμβουλος ασυνόδευτων ανηλίκων).

Οι χώροι ήταν διαμορφωμένοι έτσι ώστε 6 άτομα να φροντίζουν 90 παιδιά, οπότε δεν είχαν πολλές ευκαιρίες να ανοιχτούνε (Παναγιώτης, ψυχολόγος κατά την υποδοχή).

3) Τρόποι επικοινωνίας εκπαιδευτών με τα προσφυγόπουλα

Όλοι οι εκπαιδευτές, 15 στο σύνολο, χρησιμοποιούν μη λεκτικό κώδικα για να επικοινωνούν με τα προσφυγόπουλα. Οι περισσότεροι από αυτούς (10 από τους 15) τονίζουν ότι χρησιμοποιούν και διάσπαρτες λέξεις συριακές που έμαθαν, όπως και λίγες αγγλικές. Ενδεικτικά:

Επικοινωνούσαμε με ζωγραφιές, δείχναμε κάτι, κάναμε χειρονομίες, χρησιμοποιούσαμε τη γλώσσα του σώματος, μορφασμούς, χαμόγελο, ματιές (Κατερίνα, ψυχολόγος).

Με παντομίμα κυρίως και χειρονομίες. Επίσης, με τις εκφράσεις προσώπου δείχναμε δυσαρέσκεια ή χαρά. Όταν ανάβαμε τη σόμπα σε κάθε σκηνή, με χειρονομίες τους δείχναμε ότι δεν έπρεπε να την ακουμπάνε. Μια μέρα που έβρεχε μια οικογένεια μπήκε μέσα στη σκηνή και όταν ανάψαμε τη σόμπα, μας φιλούσανε τα χέρια (Φραντζέσκος, υποδοχή).

Αρχικά, με νοήματα, δείχνοντας π.χ. τόπους, υπηρεσίες. Τα μεγαλύτερα παιδιά μάς έδειχναν με το χέρι πού ήθελαν να πάνε. Πολλές φορές ο καθένας μιλούσε τη γλώσσα του και με ένα μαγικό τρόπο επικοινωνούσαμε (Αλεξάνδρα, κοινωνική λειτουργός)!

Με διάσπαρτες λέξεις, με συνδυασμό λέξεων και νοημάτων (Σεμίνα, υποστήριξη, δραστηριότητες).

Με νοήματα στην αρχή, λέξεις διάσπαρτες που μπορεί να μαθαίναμε ή να καταλαβαίναμε. Το ντύσιμό μας ήταν και αυτό μέσο επικοινωνίας, αφού το κόκκινο είναι το σήμα κατατεθέν του Ερυθρού Σταυρού (Παύλος, εθελοντής Ερυθρού Σταυρού).

Με λίγα αγγλικά και το χέρι στην καρδιά για να δείξω αγάπη (Νίκη, εθελοντής Ερυθρού Σταυρού, νοσηλεύτρια).

4) Δυσκολία επικοινωνίας με τα προσφυγόπουλα λόγου φύλου

Οι απαντήσεις των συνεντευξιαζόμενων είναι διαφοροποιημένες ως προς τη δυσκολία επικοινωνίας με τα προσφυγόπουλα ανάλογα με το φύλο. 3 από τους 15 εκπαιδευτές δεν παρατηρούν καμία διαφορά στην επικοινωνία τους τόσο με τα κορίτσια όσο με τας αγόρια. Ενδεικτικά:

Δεν έχει διαφορά, όλα είναι το ίδιο παιχνιδιάρικα. Όσο μεγαλώνουν τα κορίτσια μόνο γίνονται πιο διστακτικά (Άννα, παιδίατρος).

Το ίδιο εύκολα ή δύσκολα επικοινωνούσαμε και με τα δύο φύλα. Είχαν την ανάγκη να επικοινωνήσουν και για αυτό ήταν πιο εκδηλωτικά. Προφανώς μέχρι την ηλικία των 5 – 6 δεν είχαν απόλυτη συναίσθηση του τι είχε συμβεί (Ηρώ, υποδοχή, φροντίδα).

7 από τους 15, όλες γυναίκες εκπαιδευτές, συμφωνούν ότι με τα αγόρια αντιμετωπίζουν περισσότερα προβλήματα επικοινωνίας και το αποδίδουν στο διαφορετικό φύλο, αλλά και στη διαφορετική φύση της παιδικής ηλικίας. Ενδεικτικά:

Με τα αγόρια ήταν πιο δύσκολο λόγω διαφορετικού φύλου. Ήταν πιο εσωστρεφή, κλειστά και επιφυλακτικά, ίσως και πιο υπερκινητικά. Τα κορίτσια ήταν πιο δεκτικά και αλληλεπιδρούσαμε μεταξύ μας καλύτερα. (Κατερίνα, ψυχολόγος).

Δε δυσκολευτήκαμε ιδιαίτερα. Όμως τα κορίτσια έρχονταν πιο εύκολα σε μας, ενώ τα αγόρια στους άνδρες εκπαιδευτές λόγω φύλου. (Σεμίνα, υποστήριξη, δραστηριότητες).

Με τα αγόρια , γιατί είναι πιο ζωνρά. Αντιλαμβάνονταν τα μη λεκτικά σήματα που τους μετέδιδα, αλλά δεν ανταποκρίνονταν. Ανέβαιναν στη σκηνή για να κάνουν αταξίες π.χ. τσουλήθρα παρά τα αποτρεπτικά σήματά μου, που αντιλαμβάνονταν πλήρως. Αντίθετα, τα κορίτσια ήταν πιο ήρεμα και συνεργάσιμα (Βάσω, κοινωνική λειτουργός).

Με τα αγόρια, γιατί είναι πιο ανέμελα, ατίθασα, ανώριμα και ξεφεύγει η προσοχή τους πιο εύκολα. Μάλιστα, κάποια αγόρια ήταν ιδιαίτερα εριστικά και κάνανε χειρονομίες σε βάρος μας και των άλλων παιδιών. Με τα κορίτσια, από την άλλη, που είναι πιο εκφραστικά και συναισθηματικά η επαφή είναι πιο έντονη.(Αλεξάνδρα, κοινωνική λειτουργός).

4 από τους 15 εκπαιδευτές δηλαδή 4 στους 6, όλοι τους άνδρες, εκφράζουν την άποψη ότι τα κορίτσια είναι πιο δύσκολα στην επικοινωνία. Ενδεικτικά:

Με τα κορίτσια λόγω κουλτούρας των χωρών προέλευσης, που είναι αφενός αυστηρή σε ό, τι έχει να κάνει με επικοινωνία διαφορετικών φύλων και αφετέρου, γιατί άτομα ίδιου φύλου, ανεξαρτήτως προέλευσης, αισθάνονται πιο οικεία μεταξύ τους (Χρήστος, νομικός σύμβουλος ασυνόδευτων ανηλίκων).

Μιλούσαμε περισσότερο με τα αγόρια από σεβασμό προς τα κορίτσια λόγω θρησκείας και κουλτούρας (Φραντζέσκος, υποδοχή).

Υπάρχει, όμως, και μια διαφορετική άποψη, που αξίζει να επισημανθεί. Συγκεκριμένα:

Το φύλο δεν επηρέασε τη σχέση μου με τα παιδιά. Τα αγόρια μπορεί να μην ήταν πολύ εκδηλωτικά, ώστε να με αγκαλιάσουν, αλλά επικοινωνούσαν με άλλους τρόπους π.χ. χειρονομίες, εκφράσεις προσώπου. Το πρόβλημα υπήρχε, και δεν εξαρτιόταν από το

φύλο, όταν κάποιο παιδί αντιμετώπιζε ψυχολογικά προβλήματα. Αυτό φοβόταν το αεροπλάνο, θορύβους, το πεδίο βολής που είναι κοντά και ακούγονται πυροβολισμοί. Τότε του δίνεις το χώρο του, δεν το πιέζεις, του μιλάς ήρεμα και ας μην καταλαβαίνει (Κική, ψυχολόγος).

- 5) Εκφράσεις προσώπου ή κινήσεις σώματος που έγιναν εύκολα αντιληπτές από τα προσφυγόπουλα

Όλοι οι εκπαιδευτές στέλνουν κοινά μη λεκτικά μηνύματα στους μικρούς πρόσφυγες που γίνονται αντιληπτά σε αυτούς. Οι χαρούμενες και αυστηρές εκφράσεις του προσώπου, το βλέμμα, το χαμόγελο, μορφασμοί επιβράβευσης, το συνοφρύωμα, η προσποίηση λυπημένου προσώπου για παιχνίδι, η απορία στην έκφραση είναι οι πιο συνηθισμένες. Οι χειρονομίες είναι κι αυτές πολύ δημοφιλείς, όπως η αποστολή φιλιών με τα χέρια, η ανοιχτή παλάμη ως προειδοποίηση, τα χέρια στη μέση με την αντίστοιχη έκφραση στο πρόσωπο, η κατάφαση και η άρνηση με το κούνημα του κεφαλιού ή του δαχτύλου, το κάλεσμα με το χέρι, η αγκαλιά. Ενδεικτικά :

Επικοινωνούσαμε με εκφράσεις προσώπου, όπως το βλέμμα, το χαμόγελο. Κάναμε χειρονομίες, τους αγγίζαμε διακριτικά στην πλάτη. Κατευθύναμε τα παιδιά κάπου με το χέρι σπρώχνοντάς τα ελαφρά στην πλάτη (Κατερίνα, ψυχολόγος).

Χειρονομίες που γίνονταν αντιληπτές ήταν αυτές που χρησιμοποιούσαμε όταν τους καλούσαμε για να τους δώσουμε κάτι. Αντιλαμβάνονταν, επίσης, τα χαρούμενα και δυσάρεστα συναισθήματα από το πρόσωπο (Παύλος, εθελοντής Ερυθρού Σταυρού).

- 6) Επιρροή που ασκεί η ενδυμασία

Οι 9 στους 15 εκπαιδευτές διατυπώνουν την άποψη ότι ο τρόπος που ντύνονται οι ίδιοι επηρεάζει τα προσφυγόπουλα και για αυτό προσαρμόζουν την ενδυμασία τους, έτσι ώστε να μην προκαλούν. Διακριτά σημεία εμφάνισης τούς κάνουν εντύπωση και τα περιεργάζονται με την παιδικότητα που τα διακρίνει.

Τους επηρέαζαν τα ρούχα μας. Δεν φοράω έντονα χρώματα, ούτε φούστες και αμάνικα μπλουζάκια για να μην προκαλώ (Κατερίνα, ψυχολόγος).

Απέφευγα να ντύνομαι περίεργα, ώστε να μη με περιεργάζονται ιδιαίτερα, να μην τους προκαλώ και για να μην επιθυμούν κάτι που δεν μπορούν να έχουν (Ηρώ, υποδοχή, φροντίδα).

Είχαμε διακριτά σήματα, ενδύματα. Κινούμασταν άνετα στο χώρο και όχι ύποπτα και αυτό τους δημιουργούσε ασφάλεια (Χρήστος, νομικός σύμβουλος ασυνόδευτων ανηλίκων).

Στην εμφάνισή μας τους άρεσε το κόκκινο χρώμα και μας ζωγραφίζανε πάντα με αυτό (Νίκη, εθελόντρια Ερυθρού Σταυρού, νοσηλεύτρια).

Τα γυαλιά, τα κοσμήματα, τα νύχια, τα τατουάζ μου αποτελούν πόλο έλξης για τα παιδιά, αφού τα περιεργάζονται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον (Κική, ψυχολόγος).

7) Σημεία μη λεκτικής επικοινωνίας που δεν έγιναν εύκολα αντιληπτά από τα προσφυγόπουλα, παρερμηνεύονταν και δυσχέραναν την επαφή τους με τους εκπαιδευτές

7 στους 15 εκπαιδευτές θεωρεί ότι τα μη λεκτικά σήματα είναι αντιληπτά και ότι δεν υπάρχει πρόβλημα επικοινωνίας μεταξύ τους. Ενδεικτικά:

Αντιθέτως, η μη λεκτική επικοινωνία βοήθησε πολύ στη επαφή μας μαζί τους, κυρίως επειδή πρόκειται για παιδιά που είναι πιο προσφιλή σε αυτήν (Ράνια, πολιτικός διαμεσολαβητής).

Όχι δεν υπήρχαν. Τα παιδιά είναι ευπροσάρμοστα στο δυτικό πολιτισμό και δεν είναι καχύποπτα (Σεμίνα, υποστήριξη, δραστηριότητες).

Όχι, κανένα. Η αγκαλιά είναι παγκόσμια και δεν έχει χρώμα ή φύλο (Νίκη, εθελόντρια Ερυθρού Σταυρού, νοσηλεύτρια).

Όχι, αλλά κάποιες φορές κάνανε πως δεν καταλαβαίνουν, για να κάνουν την αταξία τους (Ηρώ, υποδοχή, φροντίδα).

4 στους 15 αντιμετώπισαν κάποιες δυσκολίες στη μη λεκτική επικοινωνία λόγω διαφορετικής κουλτούρας, που γρήγορα προσπελάστηκαν.

Κάποιες χειρονομίες στη χώρα μας εκλαμβάνονται διαφορετικά, όπως το αντίστοιχο δικό μας «λίγο» για αυτούς μεταφράζεται σε χρήμα. Τα βασικά σήματα της λεκτικής ήταν διεθνή (Χρήστος, νομικός σύμβουλος ασυνόδευτων ανηλίκων).

Ευρωπαϊκές – Δυτικές κινήσεις π.χ. το δικό μας «οκ» είναι προσβλητικές στη χώρα τους, όπως και να τους πιάνεις με το αριστερό χέρι, να χαϊδεύεις παιδάκι στο κεφάλι ή

να χαϊδέψεις σκύλο και μετά να τους πιάσεις. Σιγά σιγά, όμως, σε κάποιες από αυτές έγιναν πιο δεκτικά (Κώστας, υποστήριξη, δραστηριότητες).

Χειρονομίες, όπως αυτή με την κλειστή παλάμη και τον αντίχειρα σε έκταση ή αυτή με τον δείκτη και τον αντίχειρα να συγκλίνουν, ενώ τα υπόλοιπα δάκτυλα βρίσκονται σε έκταση παρερμηνεύονταν. Γενικά η λεκτική επικοινωνία ήταν εύστοχη. Όταν δεν λειτουργούσε, ήταν λόγω της άρνησης του παιδιού να επικοινωνήσει ή να υπακούσει σε αυτό που του ζητούσαμε (Αλεξάνδρα, κοινωνική λειτουργός).

4 από τους 15 αποδίδουν τη δυσκολία επαφής σε άλλους παράγοντες, όπως στο δυσνόητο κάποιων εννοιών και στην παιδική ηλικία. Ενδεικτικά:

Κάποιες χειρονομίες για να δείξουν χρόνο δεν ήταν εύκολα αντιληπτές και δημιουργούνταν παρεξηγήσεις (Παναγιώτης, ψυχολόγος κατά την υποδοχή).

Αν δε δεχτούμε κάτι από αυτά που μας προσφέρουν ενοχλούνται. Όταν βιαζόμαστε να φύγουμε και τα παιδιά επιμένουν να παίζουμε μαζί τους, ενοχλούνται γιατί νιώθουν ότι απορρίπτονται. Η δυσφορία και η απογοήτευση φαίνεται στις εκφράσεις του προσώπου τους (Κική, ψυχολόγος).

8) Η μη λεκτική επικοινωνία ως υποκατάστατο της λεκτικής

Το σύνολο των εκπαιδευτών που συμμετείχαν στη συνέντευξη (15), θεωρεί απαραίτητη τη μη λεκτική επικοινωνία, σε βαθμό που αντικατέστησε τη λεκτική. Αναφέρονται και σε περιπτώσεις που τους βοήθησε ιδιαίτερα.

Αναγκαστικά, αφού δεν υπήρχε διερμηνέας, αλλά και ανθρώπινα, αφού το χάδι ήταν πιο σημαντικό από τα λόγια (Χρήστος, νομικός σύμβουλος ασυνόδευτων ανηλίκων).

Ναι, αφού δεν υπήρχε κοινή γλώσσα επικοινωνίας. Παράδειγμα όταν δούλευα στο camp στον Μόλυβο (πόλη της Λέσβου) και πολλά παιδιά έπρεπε με χειρονομίες να μας δείξουνε την ανάγκη τους. Επίσης, όταν δούλευα στον Μόλυβο και υποδεχόμουν τον κόσμο μόλις έβγαινε από τις βάρκες, οι αγκαλιές, τα δάκρυα, η λύπη, η χαρά ήταν πιο σημαντικά από τα λόγια (Αλεξάνδρα, κοινωνική λειτουργός).

Πάρα πολλές φορές, αφού δεν ξέραμε τη γλώσσα και δεν είχαμε πάντα μεταφραστή. Έτσι, όταν ένα παιδάκι κλαίει ή πονάει, του γελάμε, το αγκαλιάζουμε, κάτι που είναι πιο σημαντικό από τα λόγια (Άννα, παιδίατρος).

Πολλές φορές , επειδή δε γνωρίζαμε τη γλώσσα. Όταν έπρεπε να επικοινωνήσουμε αναγκαστικά χωρίς τη γλώσσα, χρησιμοποιούσαμε μη λεκτικά σήματα. Η αγκαλιά και το χάδι χρειάζονταν για να εξομαλυνθεί η κατάσταση (Κατερίνα, ψυχολόγος).

9) Τρόποι βελτίωσης της επικοινωνίας με τα προσφυγόπουλα

Οι 14 από τους 15 εκπαιδευτές είναι κατηγορηματικοί ως προς τη χρησιμότητα του μη λεκτικού κώδικα, αλλά θεωρούν πως ο λεκτικός αποτελεί βασική προϋπόθεση για καλύτερη επικοινωνία. Ενδεικτικά:

Η μη λεκτική βοηθάει οπωσδήποτε πολύ. Ωστόσο, πρέπει να κατανοεί ή να γνωρίζει ο εκπαιδευτής τη γλώσσα του προσφυγόπουλου. Όταν οι κώδικες των δύο πλευρών δεν συμπίπτουν, τότε τα μη λεκτικά σήματα είναι απαραίτητα (Χρήστος, νομικός σύμβουλος ασυνόδευτων ανηλίκων).

Χρησιμοποιούμε πολύ τη μη λεκτική και την εξελίσσουμε ακόμη πιο πολύ. Αναπτύσσουμε συγκεκριμένα νοήματα με τα παιδιά, εφευρίσκουμε νέα και όταν η μη λεκτική συνοδεύεται από τη λεκτική, τα αποτελέσματα είναι πολύ καλύτερα (Αλεξάνδρα, κοινωνική λειτουργός).

Η μη λεκτική βοηθάει πολύ για την αρχή της δημιουργίας μιας σχέσης, αλλά για την εδραίωσή σας χρειάζεται η λεκτική (Κατερίνα, ψυχολόγος).

Και μόνο με το παιχνίδι μπορείς να επικοινωνήσεις, αλλά χρειάζεται για ακόμη καλύτερη επικοινωνία και ο λεκτικός κώδικας (Σεμίνα, υποστήριξη, δραστηριότητες).

Υπάρχει όμως και μια διαφορετική άποψη, που συνηγορεί στο γεγονός ότι η μη λεκτική επικοινωνία είναι αρκετή για την ύπαρξη επικοινωνίας. Συγκεκριμένα:

Η μη λεκτική επικοινωνία επαρκεί για την επικοινωνία. Η αγάπη είναι το κλειδί, η αγκαλιά και η χαρά που δίνεις στο παιδί (Νίκη, εθελόντρια Ερυθρού Σταυρού).

9.4 Αναλυτική παρουσίαση – ερμηνεία των απόψεων των εκπαιδευτών

Συνεχίζουμε την ερευνητική ανάλυση με τον σχολιασμό των απόψεων των εκπαιδευτικών.

Αναφορικά με την πρώτη ερώτηση και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν κατά την πρώτη τους επαφή με τα προσφυγόπουλα 14 από τους 15 εκπαιδευτές ανάγουν την έλλειψη κοινού λεκτικού κώδικα σε σημαντικό πρόβλημα. Δυσκολεύονται να επικοινωνήσουν καλά, να αφογκραστούν τις ανάγκες των παιδιών, ώστε να πάρουν τις κατάλληλες αποφάσεις και να τους προσφέρουν αυτό που πραγματικά έχουν ανάγκη. Αναγκάζονται, λοιπόν, να επικοινωνήσουν κατά κύριο λόγο κάνοντας χρήση μη λεκτικών σημάτων. Καταλήγουν να συμπεριφέρονται και να επικοινωνούν μη λεκτικά και παράλληλα, εμπλουτίζονται με τέτοιες εκφραστικές και αντιληπτικές ικανότητες, ώστε ξεπερνούν τους περιορισμούς της γλώσσας, ως έναν βαθμό τουλάχιστον (Κοντάκος & Πολεμικός, 2000, 1).

Μόνο μία γυναίκα εκπαιδεύτρια απάντησε ότι η δεν αντιμετώπισε καμία δυσκολία. Δεν είναι τυχαίο ότι η ίδια ανήκει στους εθελοντές του Ερυθρού Σταυρού και δε θα περιμέναμε κάτι διαφορετικό, αφού το αίσθημα του ανθρωπισμού και της παγκόσμιας συναδέλφωσης, αλλά και της αισιοδοξίας φαίνεται να τη διακρίνει σε μεγάλο βαθμό.

Σχετικά με την εμπιστοσύνη που νιώθουν τα προσφυγόπουλα προς τους εκπαιδευτές μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι υπάρχουν 2 περιπτώσεις,. Η πρώτη περίπτωση αφορά στα παιδιά που καταφθάνουν από τη Συρία μέσω θαλάσσης από την Τουρκία. Η ψυχολογική κατάσταση αυτών τη δεδομένη στιγμή δεν είναι καλή. Αν συνδυάσουμε και όσα παρατηρήθηκαν στο ξενοδοχείο, όπου περιθάλπονται, ο φόβος και το σοκ είναι ακόμα εμφανή στο πρόσωπό τους. Επόμενο είναι να δυσκολεύονται να εμπιστευτούν τους ξένους ανθρώπους μετά την περιπέτειά τους. Δεν είναι τυχαίο ότι εμπιστεύονται από την αρχή εθελοντές του Ερυθρού Σταυρού και όσους προσφέρουν υπηρεσίες υγείας. Όταν μεταφέρονται στο χώρο προσωρινής διαμονής τους, καθώς η παιδική ηλικία έχει την τάση να ξεπερνάει πιο εύκολα δυσκολίες και προβλήματα, το κλίμα ανακάμπτει. Τα παιδιά ανακτούν τη ζωντάνια και ζωηράδα της ηλικίας τους και δε διστάζουν να εμπιστευτούν, να συνομιλήσουν και να επικοινωνήσουν με κάθε τρόπο με τους εκπαιδευτές τους. Βέβαια, υπάρχουν και τα

παιδιά που παρουσιάζουν μετατραυματικές διαταραχές και χρήζουν περαιτέρω ψυχολογικής στήριξης.

Η επόμενη ερώτηση αφορά στον τρόπο που επικοινωνούν οι εκπαιδευτές με τα προσφυγόπουλα. Στο σύνολό τους χρησιμοποιούν μη λεκτικό κώδικα, αφού διερμηνέας δεν υπήρχε έναν χρόνο που λειτουργούσε το camp παρά μόνο τους τελευταίους 2 μήνες. Η σημαντικότητά του στη δεδομένη περίπτωση είναι ανεκτίμητη, αφού είναι ο βασικός τρόπος για να εκφράσουν τις ανάγκες τους, τα συναισθήματα, τα προβλήματα και τα αιτήματά τους. Αποτελεί τον κύριο δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ τους, ενώ απουσιάζει σε μεγάλο βαθμό ο κοινός γλωσσικός κώδικας. Και αναφέρουμε σε μεγάλο βαθμό, γιατί όλοι οι εκπαιδευτές κατά την επικοινωνία τους με τα προσφυγόπουλα χρησιμοποιούν ανάμεικτες συριακές και αγγλικές λέξεις που μαθαίνουν στην πορεία. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι η λεκτική επικοινωνία δεν απουσιάζει εντελώς. Αντίθετα, θεωρείται απαραίτητη και λειτουργεί ενισχυτικά στην επικοινωνία τους.

Οι απαντήσεις στην ερώτηση για το φύλο και το αν τα κορίτσια ή τα αγόρια παρουσιάζουν μεγαλύτερο πρόβλημα στην επικοινωνία ποικίλλουν. Ωστόσο μπορούμε να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα. Μόνο 3 εκπαιδευτές θεωρούν ότι δεν υπάρχει διαφορά ως προς το φύλο. Οι περισσότεροι, συγκεκριμένα 7 γυναίκες, βρίσκουν τα αγόρια πιο δύσκολα στο θέμα επικοινωνίας. Αποδίδουν αυτή τη δυσκολία στη διαφορετικότητα του φύλου, στη συντηρητική κουλτούρα τους και στην ατίθαση παιδική ηλικία, που τα αρσενικά βιώνουν πιο έντονα. Αντίστοιχα, 4 από τους 15 εκπαιδευτές, όλοι άνδρες, αντιμετωπίζουν μεγαλύτερη δυσκολία με τα κορίτσια. Μάλιστα από σεβασμό, όπως επισημαίνουν, αποφεύγουν να τα αγγίζουν. Πράγματι, σε μια συντηρητική κοινωνία, όπως είναι αυτή των Σύριων, η συναναστροφή των κοριτσιών με το αντίθετο φύλο δεν είναι επιτρεπτό και συνηθισμένο. Η επικοινωνία τους διευκολύνεται όταν πραγματοποιείται με άτομα που έχουν κοινά χαρακτηριστικά με τα ίδια, όπως αυτό του φύλου. Η οικειότητα, η άνεση και ελευθερία που νιώθουν είναι μεγαλύτερη και για αυτό μπορούν πιο εύκολα να ανοιχτούν και να επικοινωνήσουν. Αξιοσημείωτη είναι και η απάντηση μιας ψυχολόγου, που υποστηρίζει ότι τα ψυχικά τραύματα του πολέμου δεν έχουν φύλο και ένα παιδί με προβλήματα αδυνατεί να επικοινωνήσει με τον οποιοδήποτε. Τέλος, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι παρά τις διαφοροποιήσεις των εκπαιδευτών στις

απαντήσεις τους, υπήρχε μία γενική τάση να δείξουν ότι όλα τα παιδιά έχουν ανάγκη για επικοινωνία και λαχταρούν να την ικανοποιήσουν.

Άλλη ερώτηση σχετίζεται με τις εκφράσεις του προσώπου και τις κινήσεις του σώματος, που έγιναν πιο εύκολα αντιληπτές από τα προσφυγόπουλα. Από τα λεγόμενα όλων των εκπαιδευτών επιβεβαιώνεται η πολύτιμη αξία της μη λεκτικής επικοινωνίας, που λειτουργεί σε πανανθρώπινο παγκόσμιο επίπεδο και έρχεται να ενώσει ανθρώπους διαφορετικούς μεταξύ τους ως προς τη θρησκεία, τη φυλή, το χρώμα και την κουλτούρα. Είναι ο κώδικας της «καρδιάς», όπως χαρακτηριστικά είτε μια εκπαιδύτρια. Διαπιστώνουμε ότι οι εκπαιδευτές αναφέρουν κοινά σημεία της μη λεκτικής επικοινωνίας που λειτουργούν ακόμη πιο θετικά στην παιδική ηλικία. Τα παιδιά είναι πιο δεκτικά και εξοικειωμένα στα μη λεκτικά σήματα, αφού μέσα από το παιχνίδι τα αντιλαμβάνονται καλύτερα και ευκολότερα από τους μεγάλους.

Με την ερώτηση που ακολουθεί αναδεικνύεται το θέμα της ενδυμασίας και της επιρροής που αυτή ασκεί. Με την ενδυμασία εκπέμπει κανείς μη λεκτικά σήματα, που ο δέκτης καλείται να αποκωδικοποιήσει. Η παιδική ηλικία επηρεάζεται περισσότερο από αυτά τα σήματα. Έτσι, 9 από τους 15 εκπαιδευτές αντιλαμβανόμενοι την επιρροή που ασκούσε η εμφάνισή τους στα παιδιά, φροντίζουν να μην προκαλούν, αλλά να περνάνε απαρατήρητοι. Στρατιωτικά ρούχα τούς δημιουργούσαν αναστάτωση, όπως και ρούχα που είχαν ακάλυπτες τις γάμπες και τα γόνατα, αφού έρχονταν σε αντιδιαστολή με τη θρησκεία τους. Πέρα όμως από αυτήν την επιρροή, αναφέρουμε πως τα παιδιά λόγω της αφέλειάς και του παρορμητισμού που χαρακτηρίζει την παιδική ηλικία, εντυπωσιάζονται με απλά πράγματα στην εμφάνιση των εκπαιδευτών, όπως το κούρεμα, τα κοσμήματα και τα τατουάζ.

Το 7^ο ερώτημα αναζητά απάντηση για τα σημεία στη μη λεκτική επικοινωνία που δεν έγιναν αντιληπτά ή δυσχέραναν την επαφή με τα προσφυγόπουλα, επειδή παρερμηνεύτηκαν. Οι απαντήσεις και εδώ διαφοροποιούνται. Οι 7 από τους 15 εκπαιδευτές θεωρούν πως δεν υπάρχει πρόβλημα στη μη λεκτική επικοινωνία και δεν υπάρχουν σήματα που δεν μπορούσαν κωδικοποιηθούν, αναδεικνύοντας και πάλι τη δύναμή της που λειτουργεί σε παγκόσμιο επίπεδο και ξεπερνά τα σύνορα του φύλου, της φυλής και της θρησκείας. 4 από τους 15 διατείνονται ότι η παιδική ηλικία είναι αυτή που στέκεται εμπόδιο, ώστε κάποια σήματα να μη γίνονται το ίδιο αντιληπτά προβάλλοντας ξανά την ιδιαιτερότητά της και τα κοινά χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν τα παιδιά ίδιων ηλικιών, αλλά διαφορετικής προέλευσης. Τέλος 4 από

τους 15 αντιμετωπίζουν κάποιες δυσκολίες στην επικοινωνία τους με τα παιδιά, αφού κάποια σήματα που στέλνουν οι ίδιοι εκείνα τα παρερμηνεύουν. Αυτό το αποδίδουν στη διαφορετική κουλτούρα των δύο λαών που αναμενόμενο είναι να παρουσιάζει διαφοροποιήσεις και ως προς τα μη λεκτικά σήματα.. Σύντομα, όμως, τα παιδιά προσαρμόζονται στο δυτικό πολιτισμό, μαθαίνουν τα νέα σήματα και σε αυτό βοηθάει το ευπροσάρμοστο της ηλικίας τους. Οποσδήποτε, όμως, οι εκπαιδευτές δείχνουν τον απαιτούμενο σεβασμό κατά την επικοινωνία τους με τα παιδιά. Το ευχάριστο πάντως είναι πως η πλειοψηφία δεν αντιμετωπίζει μεγάλο πρόβλημα επικοινωνίας, και όσα προκύπτουν είναι αντιμετωπίσιμα.

Το ερώτημα που τέθηκε μετά ζητάει από τους εκπαιδευτές να αναφερθούν σε περιπτώσεις όπου τα μη λεκτικά σήματα αντικατέστησαν τα λεκτικά κατά την επαφή τους με τα προσφυγόπουλα. Είναι ευχάριστο το γεγονός ότι όλοι οι εκπαιδευτές παραδέχονται την αξία της μη λεκτικής επικοινωνίας και ότι χωρίς αυτή δε θα μπορούσαν να επικοινωνήσουν, αφού οι διαφορετικές γλώσσες αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα σε αυτή. Βέβαια, αυτό δεν ίσχυε συνέχεια, γιατί πολύ σύντομα με την πάροδο του χρόνου οι εκπαιδευτές μαθαίνουν βασικές λέξεις συριακές και τις χρησιμοποιούν, όπως και τα παιδιά ελληνικές και αγγλικές. Αναδεικνύεται, λοιπόν, η ανάγκη που υπάρχει οι δύο αυτοί κώδικες επικοινωνίας να συνυπάρχουν, ώστε να αλληλοσυμπληρώνονται. Ωστόσο, υπάρχουν καταστάσεις έντονου συναισθηματισμού που τα λόγια περισσεύουν και τα μη λεκτικά σήματα, όπως η αγκαλιά, μπορεί να είναι πιο εύστοχα και δυνατά.

Η τελευταία ερώτηση της συνέντευξης αφορά στους τρόπους βελτίωσης της επικοινωνίας με τα προσφυγόπουλα. Στο σύνολό τους οι εκπαιδευτές συμφωνούν πως η μη λεκτική επικοινωνία είναι ανεκτίμητη και ο ρόλος της κομβικός για τη δικιά τους περίπτωση, αφού υπάρχει αδυναμία κατανόησης της γλώσσας και από τις δύο πλευρές. Μάλιστα λόγω της μεγάλης ανάγκης για επικοινωνία την καλλιεργούν, την εξελίσσουν, τη βελτιώνουν και με ένα «μαγικό» τρόπο επικοινωνούν, όπως παραθέτει μία από τις συνεντευξιαζόμενες. Παρόλα αυτά, οι εκπαιδευτές εντοπίζουν τις αδυναμίες της, αφού τις ζουν καθημερινά και διαπιστώνουν τις ασάφειες που δημιουργούνται στην καθημερινή τους επαφή. Έχουν ανάγκη από διερμηνέα ή ακόμη καλύτερα από την εκμάθηση κοινού κώδικα επικοινωνίας, ώστε να επικοινωνήσουν αμεσότερα. Είναι προφανές ότι η μη λεκτική επικοινωνία μόνη της δεν επαρκεί. Χρειάζεται απαραίτητα τη λεκτική, ώστε να είναι ολοκληρωμένη. Η μία

συμπληρώνει την άλλη και με τη σωστή χρήση και των δύο αποθεώνεται η ανθρώπινη επικοινωνία, που δε γνωρίζει χρώμα, θρησκεία, φυλή, φύλο και ηλικία.

Στο σημείο αυτό καλό είναι να επισημανθεί ότι μια από τις εκπαιδευτριες υποστηρίζει κατηγορηματικά πως τα μη λεκτικά σήματα είναι αρκετά για την επικοινωνία και τα λόγια «περισσεύουν». Η ίδια είναι εθελοντής του Ερυθρού Σταυρού και, όπως προέκυψε μέσα από τα λεγόμενά της, είναι ένα ιδιαίτερα συναισθηματικά προικισμένο άτομο με έντονα ανεπτυγμένη την ενσυναίσθηση και τα αλτρουστικά αισθήματα. Τολμάμε να πούμε πως η στάση της δείχνει πως τα ιδιαίτερα συναισθηματικά άτομα είναι πιο εκφραστικά και εκδηλωτικά ως προς τη γλώσσα του σώματος και για αυτό επικοινωνούν με μη λεκτικούς κώδικες πιο εύκολα.

10 ΣΥΝΟΨΗ

10.1 Συνοψίζοντας τα δεδομένα

Στο προηγούμενα κεφάλαια παρουσιάστηκαν διεξοδικά τα ευρήματα της έρευνας μέσα από την παρατήρηση και τις συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στους χώρους για τους πρόσφυγες. Παρακάτω θα γίνει παρουσίαση των αποτελεσμάτων των δύο ερευνών συνδυαστικά για κάθε ερευνητική υπόθεση.

Η πρώτη υπόθεση αφορά στην ύπαρξη μη λεκτικής επικοινωνίας μεταξύ προσφυγόπουλων και εκπαιδευτών. Από την παρατήρηση και τα λεγόμενα των εκπαιδευτών διαπιστώσαμε την ανάγκη των παιδιών να επικοινωνήσουν. Κανένας από τους δύο δεν γνωρίζει τη γλώσσα πέρα από διάσπαρτες λέξεις, αγγλικές, συριακές και ελληνικές. Αν και διερμηνέας υπάρχει πλέον στο ξενοδοχείο και στο camp, αυτός δεν είναι πάντα διαθέσιμος, και δε βρίσκεται στο χώρο όλη την ώρα. Η λεκτική επικοινωνία επομένως είναι πολύ δύσκολη και εξαρτάται πολύ από το μη λεκτικό κώδικα. Τον χρησιμοποιούν έντονα και στους δύο χώρους που παρατηρήσαμε τόσο οι εκπαιδευτές όσο και τα παιδιά. Μάλιστα, όπως αναφέρθηκε, στην πρώτη τους επαφή ήταν και η μοναδική διεξοδος για να επικοινωνήσουν. Οι κινήσεις του σώματος και των άκρων ήταν προσφιλείς. Ιδιαίτερα οι κινήσεις που αποτελούν διεθνή κώδικα και έχουν οικουμενικό χαρακτήρα, όπως αυτές που δείχνουν τόπο, επιβράβευση, χαρά, κατάφαση, άρνηση του τύπου «περίμενε», «μπράβο», «κόλλα το», «έλα», «εκεί», «εδώ» «καθίστε» ήταν πολύ συνηθισμένες, αλλά και άλλες που αναφέρθηκαν στο θεωρητικό μέρος της εργασίας, όπως η οργή, η προσδοκία, η συμπαράσταση και το χειροκρότημα (Wainwright, 2000, 73-74).

Υπήρχαν χειρονομίες που μπορεί να δημιουργούσαν ασάφειες ή αντιδράσεις, αλλά κατά την παρατήρηση δε φάνηκε να υπάρχει κάποιο ιδιαίτερο πρόβλημα. Προφανώς με την πάροδο του χρόνου τα παιδιά εγκλιματίζονται και εξοικειώνονται με το δυτικό πολιτισμό και τους εκπαιδευτές, ώστε αυτές οι δυσκολίες να ξεπερνιούνται.

Η ένταση και ο τόνος της φωνής είναι κι αυτά μέρος του μη γλωσσικού κώδικα που ζωντανεύουν την επικοινωνία ανάλογα με την περίσταση. Εμφανής ήταν η διαφορά στον τόνο, όταν οι εκπαιδευτές συντόνιζαν μια δραστηριότητα ή όταν έπρεπε να ηρεμήσουν κάποιο παιδί. Όταν επικοινωνούσαν με το προσφυγόπολο συνήθως μιλούσαν πιο δυνατά, ώστε να γίνουν αισθητοί και αντιληπτοί, ενώ τρυφερά και χαμηλόφωνα για να το ηρεμήσουν (Argyle & Trower, 1981, 20). Αντίστοιχα κι η οπτική επαφή λειτουργούσε ενισχυτικά και ενθαρρυντικά στην επικοινωνία, ειδικά σε παιδιά διστακτικά και προβληματισμένα, αλλά και σε ανυπάκουα. Δυστυχώς τα παιδιά με υπέρταση ή κατάθλιψη δεν μπορούσαν να εστιάσουν στο βλέμμα των εκπαιδευτών ή κάπου αλλού (Βρεττός, 2003, 60).

Αντίθετα, η σιωπή δε συνέβαλλε αρκετά στη μη λεκτική επικοινωνία, αφού τα παιδιά έτσι άδρατταν την ευκαιρία για περαιτέρω αταξία και ανυπακοή. Η απόσταση επίσης που κρατάνε οι εκπαιδευτές διευκολύνει την επαφή, κυρίως με παιδιά φοβισμένα. Κρατώντας μια απόσταση ασφαλείας περίπου δύο μέτρων μπορούσαν να έχουν καλύτερη οπτική επαφή και να δημιουργήσουν καλύτερες συνθήκες επικοινωνίας μαζί τους (Καψάλης & Βρεττός, 2010, 171). Τέλος, και το ντύσιμο έρχεται να συμπληρώσει το μη λεκτικό κώδικα και να στείλει τα μηνύματά του στο δέκτη. Οι εκπαιδευτές προσπαθούσαν να είναι κομψοί, μετρημένοι και πάνω από όλα συντηρητικοί για να μην προκαλούν. Με αυτό το ντύσιμο, σύμφωνα και με το θεωρητικό μέρος της εργασίας, αντιμετωπίζονται πιο σοβαρά (Wainwright, 2000, 160) και εμπνέουν εμπιστοσύνη. Οποσδήποτε, λοιπόν, καλλιεργείται η μη λεκτική επικοινωνία μεταξύ εκπαιδευτή και προσφυγόπουλου σε πρωτογενή βαθμό και αποτελεί ανεκτίμητη πηγή αλληλεπίδρασης.

Η δεύτερη υπόθεση αναφέρεται στη μη λεκτική συμπεριφορά των προσφυγόπουλων και κατά πόσο αυτή επηρεάζεται από το φύλο του εκπαιδευτή. Μετά από παρατήρηση της συμπεριφοράς τους και την ολοκλήρωση των συνεντεύξεων επισημαίνονται τα παρακάτω: τα παιδιά συνεργάζονται και επικοινωνούν με όλους τους εκπαιδευτές. Εν τούτοις διακρίνεται μια προτίμηση των κοριτσιών προς τις γυναίκες εκπαιδευτριες και των αγοριών προς τους άνδρες. Αυτό εξηγείται από το

γεγονός ότι η συντηρητική και κλειστή κοινωνία των Σύριων επιβάλλει μια τέτοια συμπεριφορά που εμποδίζει την αυθόρμητη επικοινωνία. Έτσι ως ένα βαθμό αποφεύγουν τα κορίτσια να πλησιάζουν πολύ, να αγγίζουν και να απευθύνονται σε άνδρες εκπαιδευτές, όπως και τα αγόρια αντίστοιχα σε γυναίκες. Ομολογούμε, όμως, πως αυτό ισχύει για τα αγόρια σαφώς λιγότερο. Εδώ θα προσθέταμε ότι η προτίμηση αυτή εξηγείται και από το γεγονός ότι η συναναστροφή δύο ανθρώπων ίδιου φύλου παρουσιάζει περισσότερα κοινά και για αυτό είναι πιο ανεπτυγμένη. Στη δεδομένη, όμως, περίπτωση η απουσία αγγίγματος συνηγορεί περισσότερο στην πρώτη άποψη.

Ωστόσο, στην περίπτωση των παιδιών που βρίσκονται στο ξενοδοχείο λίγο μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα, το φύλο δεν παίζει ιδιαίτερο ρόλο. Απευθύνονται και επικοινωνούν με όποιον ξέρουν ότι θα τους βοηθήσει και μπορούν να εμπιστευτούν. Αυτοί είναι οι εθελοντές του Ερυθρού Σταυρού με τα διακριτά παγκόσμια σήματά τους (κόκκινη στολή, ο σταυρός και το μισοφέγγαρο) και όσοι προσφέρουν ιατρική περίθαλψη. Συνεπώς το φύλο του εκπαιδευτή επηρεάζει την επικοινωνία των προσφυγόπουλων. Αυτό, όμως, δεν αποτελεί κανόνα, γιατί φαίνεται τα αγόρια να επηρεάζονται λιγότερο. Γενικότερα, στην πορεία τα παιδιά εμπιστεύονται περισσότερο τους εκπαιδευτές και εξαιτίας του ευπροσάρμοστου της ηλικίας τους προσαρμόζονται στο δυτικό πολιτισμό δίνοντας περισσότερες ευκαιρίες στην επικοινωνία, ως επί τω πλείστον στη μη λεκτική λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούν στο χώρο διαμονής.

Η τρίτη υπόθεση σχετίζεται με το αν η μη λεκτική επικοινωνία των προσφυγόπουλων με τους εκπαιδευτές εξαρτάται από το φύλο των παιδιών. Η συνέντευξη έδειξε ότι οι εκπαιδευτές, 7 στους 15, θεωρούν ότι δεν υπάρχει πρόβλημα μη λεκτικής επικοινωνίας με τα προσφυγόπουλα. Αντιθέτως, οι 4 πιστεύουν ότι αυτό οφείλεται στην παιδική ηλικία και οι υπόλοιποι 4 στη συντηρητική νοοτροπία των Σύριων. Η παρατήρηση έρχεται να επιβεβαιώσει ως ένα σημείο τους ισχυρισμούς τους. Πράγματι, οι εκπαιδευτές είναι ιδιαίτερα προσεχτικοί κατά τη μη λεκτική επικοινωνία τους με τα προσφυγόπουλα., γεγονός που διακρίνεται και στην ανάλογη μη προκλητική ενδυμασία τους. Από σεβασμό στη συριακή κουλτούρα και τον κλειστό χαρακτήρα της οι άνδρες αποφεύγουν να αγγίζουν τα κορίτσια και απευθύνονται περισσότερο σε αγόρια. Μπορεί το άγγιγμα να παίζει καταλυτικό ρόλο για τη ψυχοσωματική ανάπτυξη των παιδιών (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2002, 71-73), στη

συγκεκριμένη όμως περίπτωση, επειδή εμπλέκονται και άλλοι παράγοντες, όπως αυτός της θρησκείας, υπάρχει μια επιφύλαξη ως προς τη σωματική επαφή.

Αντίστοιχα και οι γυναίκες εκπαιδευτριες επηρεάζονται από το φύλο και λειτουργούν καλύτερα με τα κορίτσια, αφού πέρα από το σεβασμό που δείχνουν, έχουν πιο πολλά κοινά σημεία επικοινωνίας. Οποσδήποτε σε αυτό συμβάλλει και η παιδική ηλικία, που στα αγόρια είναι πιο έντονη, και οι άνδρες εκπαιδευτές μπορούν ευκολότερα να τιθασεύσουν. Ενδεικτικό σε αυτό είναι ότι οι γυναίκες χρησιμοποιούν συχνότερα ως μέσο επικοινωνίας το ύψωμα της φωνής για να επιβληθούν, να εισακουστούν και να επικοινωνήσουν με τα παιδιά σε αντίθεση με τους άνδρες που κάποιες φορές και μόνο η σιωπή τους σε συνδυασμό με το επιβλητικό βλέμμα αρκεί για να κάνουν αισθητό το αίτημά τους και να πειθαρχήσουν τα παιδιά.. Το φύλο, λοιπόν επηρεάζει τη συμπεριφορά των εκπαιδευτών και τη μη λεκτική επικοινωνία τους με τα προσφυγόπουλα. Ωστόσο, όπως προέκυψε από την παρατήρηση, δεν αποτελεί ανασταλτικός παράγοντας, αφού εξοικειώνονται τόσο μεταξύ τους που τέτοιες δυσκολίες καταρρίπτονται. Οι εκπαιδευτές αντιλαμβανόμενοι την εύκολη και γρήγορη προσαρμοστικότητα των περισσότερων παιδιών στις νέες συνθήκες και στον δυτικό τρόπο ζωής, νιώθουν μεγαλύτερη άνεση να επικοινωνήσουν με αυτά, ανεξαρτήτως φύλου, πάντα επιδεικνύοντας τον απαιτούμενο σεβασμό.

Η τέταρτη υπόθεση αφορά στη σχέση της μη λεκτικής και λεκτικής επικοινωνίας και το αν η πρώτη επαρκεί για την επικοινωνία. Όλοι οι εκπαιδευτές αποδέχονται την αξία της μη λεκτικής επικοινωνίας και την ανεκτίμητη συμβολή της στην επαφή με τα προσφυγόπουλα. Κάτι τέτοιο θα ήταν ανέφικτο, αφού κοινός γλωσσικός κώδικας δεν υπάρχει. Η συνύπαρξη τόσων διαφορετικών γλωσσών, όπως τα αραβικά, τα φαρσί, τα ουρντού και τα παστού με τα ελληνικά και τα αγγλικά δυσχεραίνει αρκετά την επικοινωνία. Η κοινή γλώσσα στη δεδομένη περίπτωση που αναδεικνύεται σε παγκόσμια και ξεπερνά πολιτισμικές, θρησκευτικές και κοινωνικές διαφορές είναι η μη λεκτική, η γλώσσα του σώματος. Ακόμα και αν τώρα πια υπάρχει διερμηνέας, αυτός δεν μπορεί να καλύψει όλες τις ανάγκες. Έτσι η γλώσσα του σώματος λειτουργεί ως ο μη λεκτικός επικοινωνιακός δίαυλος που αξιοποιείται από τον δέκτη για την αρτιότερη μετάδοση του επιθυμητού μηνύματος. Επειδή, όμως, κατά τη διάρκεια της μετάδοσης του μηνύματος, αν στηριχθούμε μόνο στα μη γλωσσικά στοιχεία, ενδέχεται να υπάρξουν ασάφειες και παρανοήσεις, ενδείκνυται η χρήση γλωσσικού κώδικα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι 14 στους 15 θεωρούν ότι η

ύπαρξη κοινού λεκτικού κώδικα είναι αναγκαία για την αρτιότερη επικοινωνία με τα προσφυγόπουλα.

Πέρα από όσα ειπώθηκαν στις συνεντεύξεις, όλοι ανεξαιρέτως οι εκπαιδευτές και τα παιδιά που παρατηρήθηκαν, ακόμη κι αν δεν υπήρχε διερμηνέας, χρησιμοποιούσαν διάσπαρτες λέξεις, συριακές, ελληνικές, αγγλικές, ανάμεικτες με τη γλώσσα του σώματος για να έρθουν σε επαφή μεταξύ τους. Η ανάγκη για λεκτική επικοινωνία είναι μεγάλη και συμπληρώνεται απαραίτητα μέσα από τους χρωματισμούς της μη λεκτικής. Με την ομιλία μεταφέρονται απόψεις που αποτελούν την «καύσιμη ύλη» της προφορικής επικοινωνίας, ενώ οι εκφράσεις του προσώπου και του σώματος επιβεβαιώνουν τα λεγόμενα ενισχύοντας ή αποδυναμώνοντάς τα, εξωτερικεύουν τις συναισθηματικές διαθέσεις και τις στιγμιαίες προθέσεις ή τις αποκρύπτουν στοχεύοντας συνήθως στην επίτευξη ενός επικοινωνιακού αποτελέσματος, σύμφωνα με τους Manuson και Tress (Σταμάτης, 2003).

Ακόμη και η εκπαιδύτρια που κατά τη συνέντευξη υποστηρίζει ότι η μη λεκτική επικοινωνία μπορεί να καλύψει τις ανάγκες της επικοινωνίας και δε χρειάζεται τη λεκτική, κατά την παρατήρηση έκανε χρήση και του γλωσσικού κώδικα για να συνομιλήσει με τα παιδιά, ακόμη κι αν δε γνώριζε τη γλώσσα τους. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στη συνέντευξη υποστηρίζει την άποψή της, συνεπαρμένη από το έντονο συναίσθημα και την ευαισθησία που τη διακρίνει. Γενικότερα οι απαντήσεις της ήταν πιο συναισθηματικές και διαφοροποιημένες από αυτές των υπολοίπων. Ο έντονος συναισθηματικός της κόσμος και τα αλτρουιστικά της αισθήματα, αλλά και η έντονη χρήση του μη λεκτικού κώδικα, ίσως και να συνδέονται. Συνοψίζοντας, η μη λεκτική επικοινωνία είναι σημαντικότερη ειδικά σε περιστάσεις όπου απουσιάζει η λεκτική και η γνώση της είναι απαραίτητη προϋπόθεση για καλύτερη επικοινωνία (Βρεττός, 2003, 70-72). Παραμένει όμως ανεπαρκής, αφού χρειάζεται τη λεκτική για να είναι ολοκληρωμένη.

Προηγούμενος παρουσιάστηκαν διεξοδικά τα ευρήματα της παρούσης έρευνας. Η αναλυτική τους όμως παρουσίαση έδωσε μια αποσπασματική εικόνα τους σε βάρος της συνοχής των επιμέρους ευρημάτων. Σε αυτό το σημείο θα ενιαιοποιηθούν για να αξιολογηθούν τα ευρήματα σε σχέση με τη θεωρητική θεμελίωση της έρευνας και με τα στοιχεία που προέκυψαν από τη βιβλιογραφική περιδιάβαση.

10.2 Διαπιστώσεις

Η ποιοτική μέθοδος επιλέχθηκε για την έρευνά μας, καθώς στόχος ήταν η διερεύνηση, η περιγραφή, η ερμηνεία και η ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων και σχέσεων, όπως αυτής μεταξύ προσφυγόπουλων και εκπαιδευτών, και η διατύπωση ή αναδιατύπωση υποθέσεων και θεωρητικών θέσεων (Ιωσηφίδης, 2001). Οι ερευνητικές υποθέσεις ήταν προκαθορισμένες και μετά το πέρας των συνεντεύξεων και της παρατήρησης καλούμαστε να τις επιβεβαιώσουμε ή να τις διαψεύσουμε.

Τα συμπεράσματα που εξάγονται δεν μπορούν να έχουν καθολική ισχύ, γιατί το δείγμα δεν είναι πολύ μεγάλο συγκριτικά με τον αριθμό των εκπαιδευτών και των προσφυγόπουλων που υπάρχουν στους ειδικά διαμορφωμένους χώρους. Επιπλέον η υποκειμενικότητα των απόψεων των εκπαιδευτών και της προσωπικής ματιάς της ερευνήτριας όσον αφορά τις παραμέτρους που τέθηκαν για την επικοινωνία των εκπαιδευτών με τα προσφυγόπουλα, αποτελεί έκφραση της συνολικής προσωπικότητας των υποκειμένων. Παρόλα αυτά, ελπίζουμε τα αποτελέσματα της παρούσης έρευνας, παρά τους όποιους περιορισμούς, να οδηγήσουν στη συναγωγή συμπερασμάτων και να αποτελέσουν το ερέθισμα για τη διεξαγωγή μεγαλύτερων και σημαντικότερων μελετών που θα δώσουν λύσεις στη σχέση και την επικοινωνία μεταξύ των εκπαιδευτών με τα προσφυγόπουλα. Αν και η μη λεκτική επικοινωνία έχει μελετηθεί στο εξωτερικό και στην Ελλάδα, η σχέση εκπαιδευτών με τα προσφυγόπουλα είναι κάτι καινούριο και δεν έχουν γίνει ακόμη πολλές έρευνες σχετικές με αυτό.

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, η επικοινωνία στους χώρους που μελετήσαμε διαμορφώνεται ως εξής:

Στο χώρο του ξενοδοχείου, οι εκπαιδευτές υποδέχονται τους μικρούς πρόσφυγες και είναι υπεύθυνοι για τη φροντίδα και την περίθαλψή τους. Το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας που βρίσκονται στο χώρο, στέκονται μπροστά από τα παιδιά όρθιοι για να τους βλέπουν όλοι, αλλά και να τα βλέπουν οι ίδιοι. Κρατάνε μια απόσταση ασφαλείας, ώστε να νιώθουν ασφαλή. Οι κινήσεις τους είναι ήρεμες, όχι αγχωτικές και σπασμωδικές για να μη μεταδώσουν περισσότερο άγχος στα ήδη φοβισμένα πρόσωπα των παιδιών. Χρησιμοποιούν κυρίως τη γλώσσα του σώματος για να

μεταδώσουν τα μηνύματα που θέλουν με διάσπαρτες ελληνικές, αραβικές και αγγλικές λέξεις. Η οπτική επαφή είναι διαρκής. Τα προσφυγόπουλα ανταποκρίνονται διστακτικά στην αρχή στο «γλωσσικό» κάλεσμα και πιο θετικά αργότερα. Περισσότερη εμπιστοσύνη δείχνουν στους εκπαιδευτές που αναλαμβάνουν την ιατρική τους περίθαλψη. Στη δεδομένη περίπτωση το φύλο ακόμη δεν επηρεάζει τη μεταξύ τους επικοινωνία, αφού ο φόβος και το σοκ υπερισχύουν.

Στο χώρο προσωρινής διαμονής των προσφύγων, υπάρχουν εγκαταστάσεις για τη νοσοκομειακή περίθαλψη, την ψυχολογική στήριξη, τη δημιουργική απασχόλησή και την κάλυψη των βασικών τους αναγκών. Κάποιος χώρος διδασκαλίας ακόμη δεν υπάρχει, αλλά το Υπουργείο Παιδείας έχει δρομολογήσει να διαμορφωθεί με τον παράλληλο διορισμό αναπληρωτών δασκάλων τους προσεχείς μήνες. Οι εκπαιδευτές επικοινωνούν με τα παιδιά είτε μέσω διερμηνέα, όποτε αυτός βρίσκεται στο χώρο και είναι διαθέσιμος, είτε στηριζόμενοι κυρίως στο μη λεκτικό κώδικα κάνοντας χρήση και γλωσσικών στοιχείων. Διατηρούν μια καλή οπτική επαφή και μια απόσταση ασφαλείας με αυτά, ώστε να αισθάνονται άνετα και να μπορούν να επικοινωνούν. Οι γυναίκες έχουν καλύτερη επαφή με τα κορίτσια, ενώ οι άνδρες εκπαιδευτές με τα αγόρια.

Αντίστοιχα και τα προσφυγόπουλα νιώθουν πιο άνετα με εκπαιδευτές του ίδιου φύλου. Οι κινήσεις των χεριών και του κεφαλιού, όπως και οι εκφράσεις του προσώπου είναι ιδιαίτερα έντονες. Τα παιδιά δεν είναι διστακτικά. Αντίθετα, είναι θαρραλέα, ζητάνε, διεκδικούν και απαιτούν επίμονα αυτό που θέλουν. Μάλιστα δυσχεραίνονται όταν δεν ικανοποιηθεί το αίτημά τους. Ο ανασταλτικός παράγοντας φύλο πολλές φορές ξεπερνιέται και η επικοινωνία λεκτική – μη λεκτική γίνεται πιο αποτελεσματική. Υπάρχουν όμως και κάποια παιδιά που είναι πιο απόμακρα λόγω των φοβιών που τους έχει κληροδοτήσει ο πόλεμος και δεν εξαρτάται από το φύλο η προσέγγισή τους, παρά βρίσκουν καταφύγιο στους εθελοντές του Ερυθρού Σταυρού.

10.3 Συμπεράσματα

Η μη λεκτική επικοινωνία αποτελεί μια πολύ σημαντική παράμετρος της επικοινωνιακής πράξης. Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την παρούσα έρευνα σχετικά με το θέμα είναι τα εξής:

1. Σε περιπτώσεις όπου η λεκτική επικοινωνία είναι ανέφικτη, γιατί δεν υπάρχει κοινός γλωσσικός κώδικας, είναι η μη λεκτική είναι ο βασικός τρόπος για να έρθουν σε επαφή δύο άνθρωποι, και στη δεδομένη περίπτωση το προσφυγόπουλο με τον εκπαιδευτή του. Παρά τις δυσκολίες που υπάρχουν, αφού πομπός και δέκτης δε μιλάνε την ίδια γλώσσα, καταφέρνουν να επικοινωνήσουν με την πρώτη μορφή επικοινωνίας που προκύπτει ως βιολογική αναγκαιότητα. Η γλώσσα αυτή είναι παγκόσμια, αφού ο καθένας ανεξαρτήτου φύλου, φυλής, θρησκείας, κουλτούρας μπορεί να ανταποκριθεί στα ερεθίσματά της. Βέβαια υπάρχουν και κάποιες διαφοροποιήσεις από λαό σε λαό, που με λίγο σεβασμό και καλή θέληση μπορούν να ξεπεραστούν. Είναι όμως και προσωπική η γλώσσα αυτή και για αυτό απαιτείται συχνή αλληλεπίδραση μεταξύ των συνομιλητών, ώστε να την κατανοήσουν καλύτερα και να την εξελίσουν μεταξύ τους. Και όπως αναφέρθηκε και στο θεωρητικό μέρος της παρούσας εργασίας, ο συνδυασμός των μη λεκτικών σημάτων, δηλαδή χειρονομιών, χαμόγελο, στάση του σώματος κ.λπ. από τους αλληλεπιδρώντες είναι απαραίτητος για την αποκρυπτογράφησή τους (Wainwright, 2000, 48-49) και τη βελτίωση της επαφής τους. Το προσφυγόπουλο, λοιπόν, επικοινωνεί μη λεκτικά με τον εκπαιδευτή του και αμφίρροπα, και με την κατάλληλη χρήση των μη λεκτικών κοινωνικών δεξιοτήτων του μεταδίδει μηνύματα, ανταλλάσσει πληροφορίες και συναισθήματα και καλύπτει τις ανάγκες του.
2. Το φύλο του εκπαιδευτή επηρεάζει την έκφραση, αλλά και την κατανόηση της μη λεκτικής συμπεριφοράς στις διάφορες εκφάνσεις της από την πλευρά των προσφυγόπουλων, όπως και τη γενικότερη συμπεριφορά τους. Τα κορίτσια λειτουργούν καλύτερα επικοινωνιακά με το ίδιο φύλο εκπαιδευτή, παρομοίως και τα αγόρια. Αυτό εξαρτάται από πολιτισμικούς παράγοντες, αφού οι συντηρητικές κοινωνίες επιβάλλουν μια τέτοια συμπεριφορά. Η παιδική φύση έρχεται να συμπληρώσει τα παραπάνω. Μάλιστα τα αγόρια ως πιο αντιδραστικά επικοινωνούν καλύτερα με τον εκπαιδευτή ίδιου φύλου, αφού έχουν κοινά ενδιαφέροντα, αλλά και τα κορίτσια ως πιο συναισθηματικά επιδρούν καλύτερα με τις γυναίκες και διαφοροποιούν τη συμπεριφορά τους. Γρήγορα, όμως, ο παράγοντας φύλο αντιμετωπίζεται θετικότερα και η λεκτική επικοινωνία εξελίσσεται σε μεγάλο βαθμό. Ωστόσο, σε μια κατάσταση

κρίσης, όπως αυτή που βιώνουν τα παιδιά, και οι τραγικές συνέπειές της είναι ιδιαίτερα αισθητές στα πρόσωπα και την ψυχολογία των παιδιών ειδικά όταν φθάνουν στη χώρα μας, το φύλο δε φαίνεται να επηρεάζει ιδιαίτερα την επικοινωνία, αλλά η ειδικότητα του κάθε εκπαιδευτή.

3. Το φύλο του προσφυγόπουλου επηρεάζει τους εκπαιδευτές και διαμορφώνει τη μη λεκτική συμπεριφορά τους. Τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες επικοινωνούν αρτιότερα με παιδιά ίδιου φύλου. Σέβονται τη διαφορετική κουλτούρα των Σύριων και αποφεύγουν να τα αγγίζουν, για να μην τα προσβάλουν, ιδιαίτερα οι άνδρες τα κορίτσια. Πέρα όμως από αυτό αισθάνονται μεγαλύτερη άνεση λόγω κοινών ενδιαφερόντων που διαμορφώνει το φύλο. Οι γυναίκες χρησιμοποιούν περισσότερο τη φωνή σε σχέση με τους άνδρες αυξάνοντάς την έντασή της όταν απευθύνονται στα αγόρια προκειμένου να τα πειθαρχήσουν, χωρίς μεγάλη επιτυχία. Όσον αφορά στην κίνηση του σώματος, των άκρων και τους μορφασμούς του προσώπου, και τα δύο φύλα είναι πολύ εκφραστικά, αφού αποτελούν το βασικό κώδικα επικοινωνίας. Τα παραπάνω δρουν θετικά στη συνεργασία και το διάλογο (Βρεττός, 2003, 70-72). Η σιωπή λειτουργεί λιγότερο επικοινωνιακά, αφού συχνά την εκλαμβάνουν τα παιδιά ως αδυναμία των εκπαιδευτών, ιδιαίτερα από την πλευρά των γυναικών, και την εκμεταλλεύονται για να απειθαρχήσουν. Και σε αυτήν την περίπτωση οι αναστολές γρήγορα καταρρίπτονται, αφού η δύναμη και οι ανάγκες για επικοινωνία υπερνικούν τους όποιους ενδοιασμούς και ανασταλτικούς παράγοντες. Το φύλο σύντομα δε στέκεται εμπόδιο στην επαφή μεταξύ τους, αλλά ο αυθορμητισμός και ο ενθουσιασμός παίρνουν τα ηνία, με τον πρόποτα σεβασμό και την κατανόηση που απαιτεί η κατάσταση.
4. Η επικοινωνία είναι πολυτροπική και δεν περιορίζεται σε ένα είδος. Στην άμεση επικοινωνία περίπου τα 2/3 διεκπεραιώνονται μη λεκτικά και μόνο το 1/3 λεκτικά κατά τους Pennycook και Bancroft (Κατσαλήρου). Για να είναι ολοκληρωμένη και πλήρης πρέπει να μεταδίδεται από τη μια το γνωστικό μέρος της μέσω της λεκτικής οδού και τη χρήση του δομημένου λόγου, της ομιλίας και της γραφής, που υπακούουν σε γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες και από την άλλη το συναισθηματικό ή συγκινησιακό μέρος μέσω της μη λεκτικής οδού. Ο εκπαιδευτής οφείλει να ξέρει να συντονίζει την

κίνηση των χεριών με τον λεκτικό κώδικα. Αυτό είναι ακόμα πιο αναγκαίο όταν καλείται να επικοινωνήσει με άτομα διαφορετικής πολιτισμικής κουλτούρας και να εξοικειωθεί με τον μη λεκτικό κώδικά τους για μια καλύτερη επικοινωνία (Βρεττός, 2003, 70-72). Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι όλοι οι εκπαιδευτές, όπως και τα προσφυγόπουλα χρησιμοποιούν μη λεκτικά σήματα ανάμεικτα και συνδυαστικά με λέξεις ελληνικές, αραβικές και αγγλικές. Η απουσία διερμηνέα δε στάθηκε εμπόδιο στην επικοινωνία. Αντίθετα, επέτεινε ακόμη περισσότερο την ανάγκη για επαφή, συνέβαλε στη μεγαλύτερη χρήση των μη λεκτικών σημάτων και στη γρηγορότερη εκμάθηση από τους εκπαιδευτές και τα προσφυγόπουλα διάσπαρτων γλωσσικών στοιχείων. Ωστόσο, όλοι οι εκπαιδευτές επεσήμαναν την ανάγκη βελτίωσης της επικοινωνίας μέσα από την κατάκτηση ενιαίου γλωσσικού κώδικα. Επιβεβαιώνεται, λοιπόν, για άλλη μια φορά η βαθύτερη σχέση μεταξύ αυτών των δύο κωδίκων, καθώς ο ένας λειτουργεί αλληλένδετα και συμπληρωματικά στον άλλον. Με τη βελτίωσή της προάγονται τελικά οι ανθρώπινες σχέσεις και το ανθρώπινο κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, άνθρωποι διαφορετικής κουλτούρας αλληλεπιδρούν, ανταλλάσσουν μηνύματα και μεταφέρουν τα βιώματά τους χρησιμοποιώντας όλες τις αισθήσεις και τις επικοινωνιακές δεξιότητές τους.

10.4 Συνοπτικά

Επιβεβαιώνονται τελικά οι υποθέσεις της έρευνας. Σύμφωνα με αυτές:

- Τα προσφυγόπουλα επικοινωνούν μη λεκτικά με τους εκπαιδευτές και η σχέση αυτή είναι αμφίδρομη.
- Το φύλο των εκπαιδευτών επηρεάζει τη μη λεκτική συμπεριφορά των προσφυγόπουλων. Η επικοινωνία τους όμως καταφέρνει να ξεπεράσει το παραπάνω εμπόδιο.
- Το φύλο των προσφυγόπουλων επηρεάζει τη μη λεκτική συμπεριφορά των εκπαιδευτών. Η επικοινωνία τους και πάλι βελτιώνεται ξεπερνώντας το παραπάνω εμπόδιο.
- Η μη λεκτική επικοινωνία, όσο καλλιεργημένη και απαραίτητη κι αν είναι, δεν επαρκεί για μια ολοκληρωμένη επαφή. Χρειάζεται ιδανικά τη λεκτική για να

μεταβιβαστεί το μήνυμα του πομπού με επιτυχία και να προαχθεί αποτελεσματικότερα η επικοινωνία.

10.5 Προτάσεις

Ολοκληρώνοντας τις καταληκτικές παρατηρήσεις διακρίνει κανείς κάποια βασικά σημεία, που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στη βελτίωση της επικοινωνίας των εκπαιδευτών με τα προσφυγόπουλα:

- 1) Απαραίτητη είναι η συστηματική επιμόρφωση των εκπαιδευτών, όχι μόνο των αναπληρωτών δασκάλων που θα στελεχώσουν τα σχολικά τμήματα που αναμένεται να δημιουργηθούν. Είναι σημαντικό να διδαχθούν τη συριακή γλώσσα για να μπορούν να τη χρησιμοποιούν παράλληλα με τη μη λεκτική.
- 2) Η χρήση της γλώσσας του σώματος μπορεί να διδαχθεί, όπως και οι παραγλωσσικές πληροφορίες, μιας και για την κατάκτηση της επικοινωνιακής επάρκειας η γλωσσική ακρίβεια δεν είναι αρκετή. Μέρος της επιμόρφωσης των εκπαιδευτών πρέπει να περιλαμβάνει κι αυτό. Η κόπωση που προκύπτει στην προσπάθεια ακουστικής κατανόησης μιας ξένης γλώσσας μειώνεται σημαντικά, αν ο ακροατής εκπαιδευτεί να ψάχνει για μη λεκτικά δεδομένα σε συνδυασμό με αυτά που ακούει (Raffler - Engel, 1980, 230) Συνεπώς η διδασκαλία της μη λεκτικής γλώσσας μπορεί να διευκολύνει την εκμάθηση της λεκτικής.
- 3) Κατά την επιμόρφωση των εκπαιδευτών μπορεί να γίνει χρήση της μικροδιδασκαλίας για την απόκτηση και τη βελτίωση της μη λεκτικής συμπεριφοράς. Η μικροδιδασκαλία (microteaching) είναι μια προσομοιωτική τεχνική με την οποία μπορεί να δημιουργηθεί μια επιθυμητή ή να μεταβληθεί μια δεδομένη ανεπιθύμητη μορφή διδακτικής συμπεριφοράς του εκπαιδευτικού (Βρεττός, 2003, σ. 57) Μέσω αυτής της τεχνικής θα βελτιωθούν μερικές διαστάσεις της μη λεκτικής συμπεριφοράς των εκπαιδευτών, ώστε να μπορέσουν να την κατανοήσουν τα προσφυγόπουλα καλύτερα με στόχο την αποτελεσματικότερη επικοινωνία. Στην περίπτωση μερικών διαστάσεων είναι περισσότερο ορατά και άμεσα τα αποτελέσματα της άσκησης, ενώ στην περίπτωση άλλων απαιτείται περισσότερος χρόνος και μεγαλύτερη προσπάθεια. Η μεγαλύτερη βελτίωση διαπιστώθηκε στις κινήσεις του σώματος, ενώ η μικρότερη στη φωνή (Βρεττός, 2003). Αποτελέσματα

μελετών υποδηλώνουν ότι η εκπαίδευση των ατόμων μέσω της ανατροφοδότησης δύναται να βελτιώσει τη δεξιότητα αντίληψης συναισθημάτων βάσει εκφράσεων του προσώπου στα πλαίσια της μη λεκτικής συμπεριφοράς (Elfenbein, 2006, 21).

- 4) Η επιμόρφωση πρέπει να περιλαμβάνει και στοιχεία του συριακού πολιτισμού, των γεγονότων του πολέμου, τις ιστορίες και της θρησκείας των Σύριων. Με τον τρόπο αυτό οι εκπαιδευτές θα ενημερωθούν για το μέγεθος του προβλήματος, θα ευαισθητοποιηθούν και θα κατανοήσουν συμπεριφορές και αντιδράσεις των προσφυγόπουλων και των οικογενειών τους. Η πολιτιστική και γλωσσική κληρονομιά των παιδιών οφείλει να γίνει σεβαστή, να αντιμετωπιστεί χωρίς προκαταλήψεις και διακρίσεις και οπωσδήποτε με σεβασμό και ανοχή στο διαφορετικό.
- 5) Ακόμα και αν αυτή η επιμόρφωση δεν πραγματοποιηθεί, καθώς εξαρτάται κυρίως από κονδύλια που θα δοθούν από το κράτος και την Ευρωπαϊκή Ένωση, μπορούν οι εκπαιδευτές να αναπτύξουν συγκεκριμένες χειρονομίες για συγκεκριμένες λειτουργίες. Επιτελεστικά ρήματα, περιγραφικά επίθετα, τοπικά επιρρήματα μπορούν να διδαχθούν στα προσφυγόπουλα μέσω των χειρονομιών, αλλά και λέξεις καταφατικές, αποφατικές και άλλες όπως *γεια, έλα, φύγε, ησυχία, εγώ, εσύ, όλοι, δεν ξέρω*. Λέξεις καθημερινές, κοινές, χρήσιμες για την ικανοποίηση των βασικών τους αναγκών.
- 6) Η προβολή εικόνων ή βιντεοσκοπημένων ταινιών μικρού μήκους στους μικρούς πρόσφυγες θα αυξήσει το ενδιαφέρον τους και θα τους μεταδοθεί πιο παραστατικά το στοχευμένο μήνυμα και η πληροφορία. Αν μάλιστα στις βιντεοσκοπημένες ταινίες απουσιάζει ο ήχος, θα δοθεί έμφαση στην επικοινωνία μέσω του σώματος.
- 7) Τα προσφυγόπουλα πέρα από την εκμάθηση της ελληνικής και ενδεχομένως και της αγγλικής γλώσσας, πρέπει να ασκηθούν και στη μη λεκτική. Οι εκπαιδευτές μπορούν να διδάξουν τις χειρονομίες καταδεικνύοντας τη σημασία τους. Μπορούν δηλαδή παράλληλα με τον προφορικό λόγο να χρησιμοποιούν χειρονομίες για να διασαφηνίζουν ή και να αντικαθιστούν ολόκληρες προτάσεις ή ακόμη και να ζητούν από τα παιδιά να δώσουν αντίστοιχη χειρονομία για κάποια λεκτικά δεδομένα (Κατσαλήρου).
- 8) Το αίτημα για την παρουσία περισσότερων διερμηνέων στους χώρους που φιλοξενούνται τα προσφυγόπουλα και οι οικογένειές τους είναι αυτονόητο. Οι

διερμηνείς οφείλουν να γνωρίζουν πέρα από αραβικά φαρσί, ουρντού, κουρδικά και παστού. Επίσης, και ο χρόνος παραμονής τους στους χώρους πρέπει να αυξηθεί. Τέλος, μπορούν οι ίδιοι να αναλάβουν μέρος της επιμόρφωσης των εκπαιδευτών, αφού συνήθως είναι ομογενείς με τους πρόσφυγες και γνωρίζουν το συριακό πολιτισμό.

- 9) Ολοκληρώνοντας τις προτάσεις μας για τη βελτίωση της επικοινωνίας, επισημαίνουμε για άλλη μια φορά την ανάγκη συγκερασμού της λεκτικής και μη λεκτικής, ώστε η μία να λειτουργεί συμπληρωματικά στην άλλη. Αυτό απαιτεί εκπαίδευση και επιμόρφωση των συνομιλητών στην περίπτωσή μας τόσο στην ξένη γλώσσα όσο και στη γλώσσα του σώματος. Οι περισσότεροι άνθρωποι μπορούν να μάθουν να επικοινωνούν σε μια ξένη γλώσσα, πιο ευχάριστα, πιο αποτελεσματικά και πιο πειστικά αν, στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό, όλο τους το σώμα είναι εκπαιδευμένο να λειτουργεί ως ενότητα στην υιοθέτηση νέων τρόπων συμπεριφοράς (Wylie, 1985, 779).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλείου, Κ. (2004). *Μη λεκτική επικοινωνία: η σημασία της στη διδακτική και μαθησιακή διαδικασία*. (Διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα, Σχολή Επιστημών και Αγωγής, Ιωάννινα)
Ανακτήθηκε από <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/14901#page/80/mode/2up> 3/9/2016
- Βρεττός, Ι. Ε. (1994). *Μη λεκτική συμπεριφορά και επικοινωνία στη σχολική τάξη*. Θεσσαλονίκη
- Βρεττός, Ι.Ε. (2003). *Μη λεκτική συμπεριφορά εκπαιδευτικού – μαθητή: άσκηση με μικροδιδασκαλία*. Αθήνα, Ατραπός
- Γιάννου, Β.(2013) *Μη λεκτική επικοινωνία εκπαιδευτικού-μαθητή: η επίδραση του φύλου του εκπαιδευτικού στη μη λεκτική επικοινωνία του με μαθητές, μαθήτριες*.(Διδακτορική διατριβή , Παιδαγωγικό Τμήμα, Σχολή Επιστημών και Αγωγής, Αθήνα). Ανακτήθηκε από <http://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/30670> 2/9/2016
- Γάκη, Ε. 29/11/2012. *Η Φωνή και το Συναισθημα στο Θεραπευτικό Πλαίσιο – Βασικές Τεχνικές για Ουσιαστική Επικοινωνία*. Ανακτήθηκε από <http://www.voicecraft.gr/blog-voicecraft/2>
- Δεληγιάννη, (2016). *5 χρόνια πόλεμος στη Συρία: Πώς ξεκίνησε και πώς φτάσαμε ως εδώ*. Ανακτήθηκε από <http://www.news.gr/kosmos/alles-hores/article-wide/258544/5-hronia-polemos-sth-syria-pos-xekinhse-kai-pos-f.html>
- Δημουλάς, Κ.(2002). Αναγνωριστική Συναισθηματικών Εκφράσεων του Προσώπου Ικανότητα των Ψυχωσικών Ασθενών. Στο: Ν. Πολεμικός & Α. Κοντάκος (επιμ.). *Μη Λεκτική Επικοινωνία: Σύγχρονες θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις στην Ελλάδα*. Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα, 189-222
- Ιωσηφίδης, Θ. (2001) *Η Μέθοδος των Focus Groups στην Κοινωνική Έρευνα: η Περίπτωση του Ερευνητικού Προγράμματος MEDACTION*. Εισήγηση στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο: Κοινωνικές Εξελίξεις στην Σύγχρονη Ελλάδα και Ευρώπη, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

(ΕΚΚΕ), Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων (ΣΕΚ). Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο. 24-26 Μαΐου

- Καράκιζα, Τ. (2007) *Επικοινωνία και Διαδικασία της Μάθησης με τις Νέες Τεχνολογίες στο Σύγχρονο Σχολείο, Πανεπιστημιακές σημειώσεις μαθήματος*. Ρόδος, ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Αιγαίου
- Κατσαλήρου, Α. *Η Σημασία της Γλώσσας του Σώματος κατά τη Διδασκαλία της Ελληνικής ως Δεύτερης Γλώσσας*. Ανακτήθηκε από <http://www.frl.auth.gr/sites/congres/Interventions/GR/katsalirou.pdf>
- Καψάλης, Α. & Βρεττός, Ι. (2010). *Μικροδιδασκαλία και άσκηση διδακτικών δεξιοτήτων*. Αθήνα, Ατραπός
- Κοντάκος, Α. & Πολεμικός, Ν. (2000). Μορφές επικοινωνίας στο Νηπιαγωγείο. Η λειτουργία της μη λεκτικής επικοινωνίας. Στο: *Η Μη Λεκτική Επικοινωνία στο Νηπιαγωγείο*. Αθήνα, Ελληνικά γράμματα
- Κοντάκος, Α. & Σταμάτης, Π.Ι. (2004). Η απτική συμπεριφορά των νηπιαγωγών: αντιλήψεις και πρακτικές στο πλαίσιο πραγμάτωσης της παιδαγωγικής μη λεκτικής τους επικοινωνίας. *Στα Πρακτικά του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Π.Ε.Ε. στην Αλεξανδρούπολη*. Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη
- Κοσμόπουλος, Α. (2006). *Σχεσιοδυναμική Παιδαγωγική του Προσώπου*. Αθήνα, Γρηγόρης
- Κούρτη, Ε.(2007). *Κλειδιά και Αντικλειδιά: Η μη λεκτική επικοινωνία στο σχολείο*. Αθήνα, ΥΠΕΠΘ-Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Μέλλον, Ρ. (2002). Το Πρόβλημα της Πρόθεσης στον Ορισμό της μη Λεκτικής Επικοινωνίας. Στο: Ν. Πολεμικός & Α. Κοντάκος (επιμ.). *Μη Λεκτική Επικοινωνία: Σύγχρονες θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις στην Ελλάδα*. Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα, 25-44
- *ΟΗΕ: Πάνω από 700.000 πρόσφυγες πέρασαν από τη Μεσόγειο το 2015 - Πόσους υποδέχθηκε η Ελλάδα*. (2016). Ανακτήθηκε από <http://www.iefimerida.gr/news/233229/oie-pano-apo-700000-prosfyges-perasan-apo-ti-mesogeio-2015-posoys-yodehthike-i-ellada>

- Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, Ε.(2002). Το άγγιγμα δίνει ζωή. Στο: Ν. Πολεμικός & Α.Κοντάκος (επιμ.). *Μη Λεκτική Επικοινωνία: Σύγχρονες θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις στην Ελλάδα*. Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα, 69-85
- Παπαθανασόπουλος, Γ. (2016). *Σύγκρουση θρησκευτικών και πολιτικών γεωστρατηγικών στη Συρία*. Ανακτήθηκε από <http://www.elzoni.gr/html/ent/041/ent.24041.asp>
- Παπανούτσος, Ε. (1984). *Πρακτική Φιλοσοφία*. Αθήνα, Δωδώνη.
- Πόρποδας, Κ. (2003). *Η Μάθηση και οι δυσκολίες της (Γνωστική Προσέγγιση)*. Πάτρα
- *Πόσοι πρόσφυγες υπάρχουν αυτή τη στιγμή στην Ελλάδα;* (2016). Ανακτήθηκε από <http://www.azinlikca.net/eidhseis/posoi-prosfyges-yparxoun-afti-ti-stigmi-stin-ellada-8222016.html>
- Πούρκος, Μ. (2002). Ο Πολιτισμός του Σκεπτόμενου Σώματος και ο ρόλος των Χειρονομιών στη Σημειωτική-Επικοινωνιακή Διαδικασία: προς μια εναλλακτική Ψυχοπαιδαγωγική Προσέγγιση. Στο: Ν. Πολεμικός & Α.Κοντάκος (επιμ.). *Μη Λεκτική Επικοινωνία: Σύγχρονες θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις στην Ελλάδα*. Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα, 189-222
- Πυργιωτάκη, Ι.Ε.(2000). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα
- Σταμάτης, Π. (2004). *Πρωταρχικές μορφές μη λεκτικής επικοινωνίας-απτική επικοινωνία και σύγχρονες παιδαγωγικές προσεγγίσεις*. Εισήγηση στο διεθνές διεπιστημονικό συμπόσιο με θέμα: «Σώμα, εκπαίδευση και βιωματική γνώση: κοινωνικο-πολιτισμικές πρακτικές και διαστάσεις της μη λεκτικής επικοινωνίας και αφήγησης», Ρέθυμνο
- Σταμάτης, Π.Ι. (2005). Η συμβολή της όσφρησης στην πραγμάτωση της μη λεκτικής επικοινωνίας. Στο: Παπαηλιού, Χ. Φ., Ξανθάκου, Γ., & Χατζηχρήστου Σ. (επιμ.). *Εκπαιδευτική Σχολική Ψυχολογία*. Αθήνα, Άτραπος, Α, 140-156
- Σταμάτης, Π. (2003). *Η απτική μη λεκτική συμπεριφορά στο νηπιαγωγείο*. Εισήγηση στο 9ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας - Ρόδος

- Σταμέλος, Γ.& Δακοπούλου, Α. (2007). *Η διατριβή στις κοινωνικές επιστήμες. Από το σχεδιασμό στην υλοποίηση*. Αθήνα, Gutenberg
- Τσακαλίδης, Κ. (2016). *46207 πρόσφυγες και μετανάστες στην Ελλάδα – Πόσοι και πού βρίσκονται*. Ανακτήθηκε από <http://www.iefimerida.gr/news/257267/46207-prosfyges-kai-metanastes-stin-ellada-posoi-kai-roy-vriskontai-eikones>
- Χατζηχρήστου, Χ. (Επιμ.) (2005). *Βιβλίο για τον εκπαιδευτικό Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Τάξεις Δ', Ε' & Στ': Δεξιότητες επικοινωνίας. Εισαγωγή*. Αθήνα, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός

ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Argyle, M & Trower, P. (1981). *Πρόσωπο με πρόσωπο*. Α. Ψυχογιός (επιμ.). Αθήνα, Ψυχογιός
- Cole, M. & Cole, S. (2001). *Η ανάπτυξη των παιδιών: Γνωστική και Ψυχολογική Ανάπτυξη κατά τη Νηπιακή και Μέση Παιδική Ηλικία*. Ζ. Μπαμπλέκου (επιμ.). Αθήνα, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός
- Giddens, A. (2002). *Κοινωνιολογία*. Δ. Τσαούσης (επιμ.). Αθήνα, Gutenberg
- Kandel, E., Schwartz, J. & Jessell T.(2006). *Νευροεπιστήμη και συμπεριφορά*. Α. Καραμανλίδης (επιμ.). Ηράκλειο, Τυποκρέτα Καζανάκης ABE
- Mason, J. (2003). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Μτφρ. Ε. Δημητριάδου. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα
- Miell, D. & Dallow, R. (2009). *Διαπροσωπικές σχέσεις: Μια Συνεχής Κοινωνική Αλληλεπίδραση*. Α. Γκαρή (επιμ.). Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Raffler-Engel W. (1980). Kinesics and Paralinguistics: A Neglected Factor in Second-Language Research and Teaching. *Canadian Modern Language Review*, 36 (2), 225-237
- Thompson, S. (2000). *Nonverbal Learning Disorders*. USA: East Bay Learning Disabilities Association. Available www.uldoutheweb.org./thompson-1.html

- Tuckman, B. W. (1972). *Conducting educational research*. New York, Harcourt Brace Jovanovich
- Velma G.K. & Mallick K. (2004). *Εκπαιδευτική έρευνα. Θεωρητικές προσεγγίσεις και τεχνικές*. Αθήνα, Τυπωθήτω
- Wainwright, G. (2000). *Η γλώσσα του σώματος*. Αθήνα, Καστανιώτη
- Woods, P. (1999). Ποιοτική Έρευνα. Στο Bird, M., Hammersley, M., Gomm, R. & Woods, P. (1999). *Εγχειρίδιο μελέτης – Εκπαιδευτική Έρευνα στην Πράξη* (147-230). Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
- Wylie L. (1985). Language Learning and Communication. *French Review*, 58, 777-785

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Elfenbein H. (2006). *Learning in Emotion Judgments: Training and the Cross-Cultural Understanding of Facial Expressions*, *Journal of nonverbal behavior* 30(1), Springer Science & Business Media, pp. 179-209
- Kilbride J. & Yarczower M. (1983). *Ethnic Bias in the Recognition of Facial Expressions*, *Journal of nonverbal behavior* 8 (1), Human Sciences Press, pp. 27-41
- Matsumoto D. & Tsutomu K. (1987). *Cultural Similarities and Differences in the Semantic Dimensions of Body Postures*, *Journal of nonverbal behavior* 11(3), Human Sciences Press, pp. 166-179
- Mc Daniel E. & Andersen P. (1998). *International Patterns of Interpersonal Tactile Communication: a field study*, *Journal of nonverbal behavior* 22(1), Human Sciences Press, pp. 59-75
- Montepare J. (2007). *Nonverbal Behavior in a Global Context: A Time for Dialogue*, *Journal of nonverbal behavior* (31), Springer Science & Business Media, pp.153-154
- Richeson J. & Shelton N. (2005). *Brief Report: Thin Slices of Racial Bias*, *Journal of nonverbal behavior* 29(1), Springer Science & Business Media, pp. 75-86
- Tuckman, B. W. (1972). *Conducting educational research*. New York, Harcourt Brace Jovanovich.

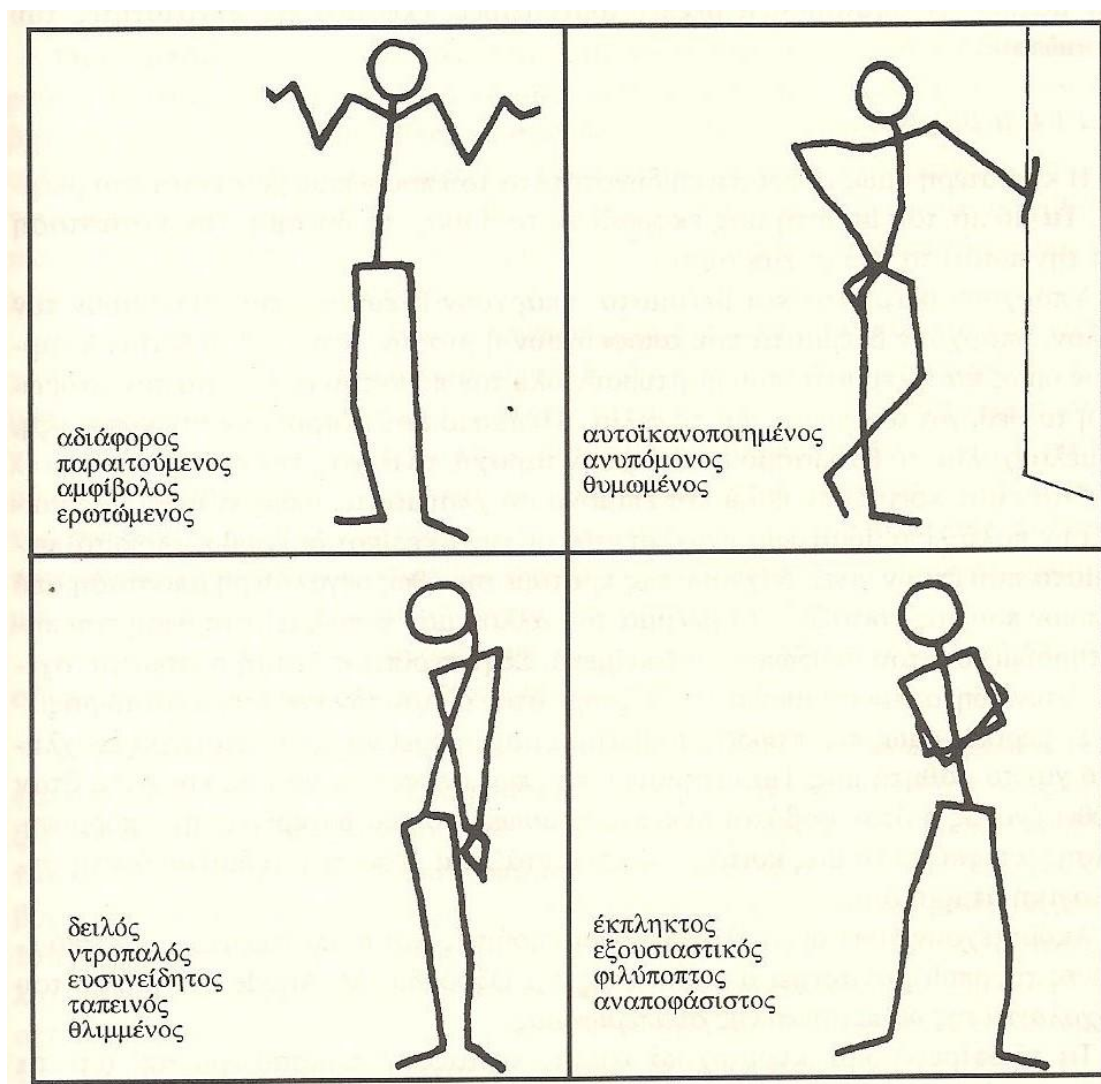
.

.

.

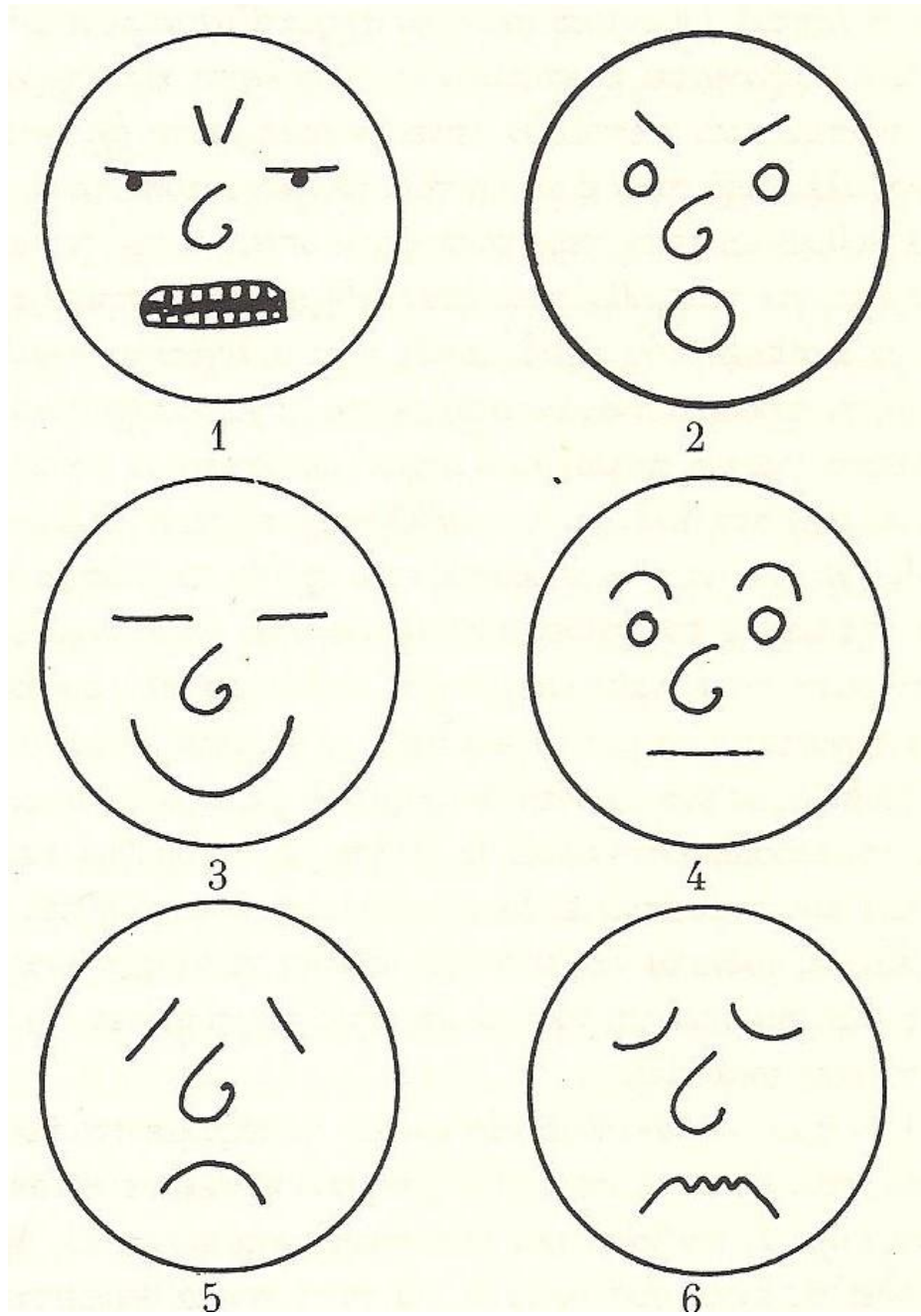
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α.

Εικόνα 1

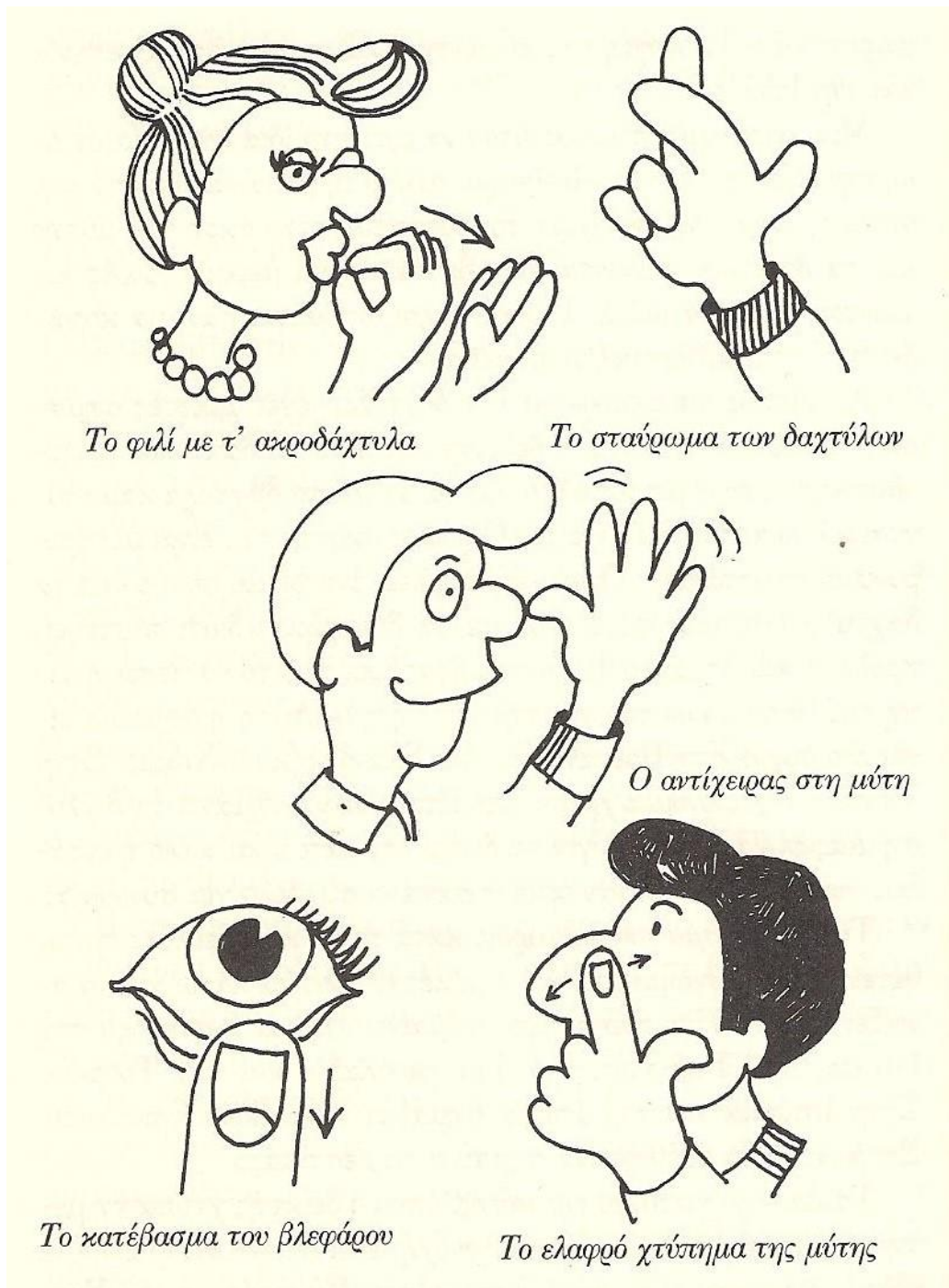
Μηνύματα από τη στάση του σώματος (Sarbin & Hardyck, 1953)

Εικόνα 2.

Τα συναισθήματα: 1) θυμός/οργή, 2) φόβος, 3) ευτυχία
4) ενδιαφέρον, 5) λύπη, 6) αηδία/περιφρόνηση

Εικόνα 3.

Χειρονομίες

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

7. Υπήρξαν σημεία στη μη λεκτική σας επικοινωνία που δεν έγιναν αντιληπτά ή δυσχέραναν την επαφή σας με τα προσφυγόπουλα; Κάποια από αυτά παρερμηνεύονταν από την πλευρά των προσφυγόπουλων; Αναφέρετε ένα-δύο παραδείγματα.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

8. Υπήρξαν περιπτώσεις που η μη λεκτική επικοινωνία μεταξύ σας αποτέλεσε υποκατάστατο της λεκτικής επικοινωνίας; Αναφέρετε ένα-δύο παραδείγματα.

.....
.....
.....
.....
.....

ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ
ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ
ΠΡΟΣΦΥΓΟΠΟΥΛΟΥ

Προσφυγόπουλο : .....

Αξιολογεί ο /η: .....

όχι   ναι

1. Το προσφυγόπουλο κατά την είσοδο του εκπαιδευτή στο χώρο συγκέντρωσης δείχνει να αναστατώνεται και να δυσαρεστείται	123	4	567
2. Οι κινήσεις, η φωνή και γενικότερα η συμπεριφορά του προσφυγόπουλου προδίδει ενθουσιασμό και ευχαρίστηση	123	4	567
3. Η μη λεκτική συμπεριφορά του εκπαιδευτή δημιουργεί κλίμα συνεργασίας με το προσφυγόπουλο και όχι αρνητικά συναισθήματα (επιθετικότητα, ειρωνεία, άρνηση)	123	4	567
4. Το προσφυγόπουλο δείχνει να είναι αμήχανο και προβληματισμένο από τη στάση του εκπαιδευτή.	123	4	567
5. Το προσφυγόπουλο έχει συνεχή οπτική επαφή με τον εκπαιδευτή	123	4	567
6. Το προσφυγόπουλο τηρεί μια απόσταση ασφαλείας και συμπάθειας από τον εκπαιδευτή	123	4	567
7. Τα κορίτσια είναι λιγότερα επιφυλακτικά σε σχέση με τα αγόρια κατά τη μη λεκτική επικοινωνία τους με τον εκπαιδευτή	123	4	567

Παρατηρήσεις:

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗ

Εκπαιδευτής : .....

Αξιολογεί ο /η: .....

όχι   ναι

1. Οι κινήσεις του εκπαιδευτή κατά την είσοδο στον χώρο συγκέντρωσης δηλώνουν ψυχική υγεία και νηφαλιότητα	123	4	567
2. Οι κινήσεις, η φωνή και γενικότερα η συμπεριφορά του εκπαιδευτή προδίδει όχι μονοτονία αλλά ενθουσιασμό και ζωντάνια	123	4	567
3. Η μη λεκτική συμπεριφορά του εκπαιδευτή δημιουργεί κλίμα συνεργασίας με το προσφυγόπουλο και όχι αρνητικά συναισθήματα (επιθετικότητα, ειρωνεία)	123	4	567
4. Η σιωπή του εκπαιδευτή συγκεντρώνει την προσοχή των προσφυγόπουλων	123	4	567
5. Εξουδετερώνει ο εκπαιδευτής με μη λεκτικά σήματα αρνητικές μορφές συμπεριφοράς των προσφυγόπουλων	123	4	567
6. Ο εκπαιδευτής έχει συνεχή οπτική επαφή με τα προσφυγόπουλα	123	4	567
7. Ο εκπαιδευτής τηρεί μια απόσταση ασφαλείας και συμπάθειας από τα προσφυγόπουλα με αποτέλεσμα να βρίσκεται σε μια ευχάριστη προσωπική επαφή μαζί τους	123	4	567

Παρατηρήσεις:

